

जनतेच्या जीविताचे व वित्ताचे ते रक्षक मानलें जात असत ; परंतु संधी मिळताच डोळे

झाकून ते त्याचे भक्षक बनत, म्हणून आपले आत्मशुद्धीचें कार्य साधण्यापुरतीच ह्या शरीराची अपेक्षा करावी, काम संपल्यावर पुनः त्याच नांव काढू नये. हा दृष्टिकोण साधूंच्या दिनचर्येत ठेवला आहे. मात्र फक्त कष्ट सहन केले की मुक्ती मिळते असे जैनधर्म सांगतो असे समजू नये. रागास बळी पडून स्वतः कष्ट सोसाणे किंवा दुसऱ्यांना कष्ट देणे हे वाईट आहे. परंतु जगाची वाईट स्थिति जाणून व त्यांतून आपली सुटका करून घेण्यासाठी मात्र, मुक्तीच्या मार्गावर पाऊल टाकल्यावर, येणाऱ्या दुःखांची तमा बाळगूं नये एवढाच त्याचा अर्थ आहे. आचार्यांनी लिहिल्याप्रमाणे-

'न दुःख्यां न सुखं यद्वद् हेतुर्दृष्टश्चिकित्सिते ।
चिकित्सायाँ तु युक्तस्य स्याद् दुःखमथवा सुखम् ॥
न दुःखं न सुखं तद्वद् हेतुर्मोक्षस्य साधने ।
मोक्षोपाये तु युक्तस्य स्याद् दुःखमथवा सुखम् ॥' सवार्थ. ॥

"ज्याप्रमाणे रोगमुक्त होण्यासाठी दुःख किंवा सुख कारण नाही. परंतु एकदा चिकित्सा सुरु झाल्यानंतर दुःख होवो वा सुख होवो ती शेवटास न्यावीच लागते ; त्याचप्रमाणे दुःखाचा किंवा सुख हें मोक्ष साध्य करण्यास कारणीभूत नाहीत ; परंतु मुक्तीचा मार्ग स्वीकारल्यानंतर दुःख होवो किंवा सुख होवो त्याची पर्वा बाळगू नये.

म्हणून साधूंची तपश्चर्या जाणून बुजून त्यास दुःखी करण्याच्या उद्देशाने सांगितलेली नाही; तर त्यांने सावधान होऊन कष्टसहिष्णु बनावे व सदा जागृत राहावे यासाठी ही कठोर तपश्चर्या आचरण्यास सांगितली आहे.

कांही लोक र्नान करणे व तोंड न धुणे ही गोष्ट अत्यंत वाईट समजून त्यावर टिका करतात. परंतु ते न करूनहि साधूंची शारीरिक स्वच्छता चांगली असूं शकते. कांही लोक म्हणतात की जैनसाधूंच्या दातावर मळ साचलेला असतो व त्यावर जर पैसा चिकटला तर तो उत्कृष्ट साधु समजला जातो. परंतु ही कृत्सिक टीका आहे.

दांतांवर तेव्हाच मळ जमतो, जेव्हा आंतडे मळाने भरलेले असते. जैनसाधु एकच वेळ मर्यादित हलका आहार घेतात. त्यामुळे त्यांच्या आंतऱ्यांतही मळ जमत नाही व दांतावरहि मळ जमत नाही. कोणी एका लेखकाने लिहलेले आहे की जैनसाधु आपल्याजवळ झाडू ठेवतात. व चालतांना झाडून मग पुढे जातात. पण ही कपोल कल्पित कडी आहे. मोराची पिंछी हा झाडू नाही व ती फक्त शरीरशुद्धीसाठी व उठण्या बसण्याच्यास्थानी जीवजंतू असूं नयेत म्हणून स्थान साफ करण्यासाठीच फक्त आहे. केवळ व्देषाने किंवा अज्ञानाने लोकांनी पिकविलेल्या ह्या कड्या आहेत. जैनसाधुंचे शरीर अस्वच्छ भासले तरी त्यांचा आत्मा अत्यंत शुद्ध असतो.

८ गुणस्थान.

जैनसिध्दांतानुसार संसारांतील सर्व जीव १४ स्थानांत विभागलेले आहेत. त्या स्थानांना गुणस्थान म्हणतात. जीवाचे गुण किंवा स्वभाव ५ प्रकारचे असतात. ते असे, औदयिक, औपशामिक, क्षायिक, क्षायोपशामिक व पारिणामिक. जे भाव कर्माच्या उदयाने उत्पन्न होतात, त्यास औदयिक म्हणतात. जे भाव कर्माचा क्षय व उपशमाने होतात, त्यास व क्षयोपशम यांच्याशिवाय केवळ स्वभावानेच प्राप्त होतात त्यास पारिणामिक भाव म्हणतात. जीवामध्ये हे गुण असतात. म्हणूनच आत्म्यालाहि गुणवान् म्हणतात व त्यांच्या स्थानास गुणस्थान म्हणतात. हे पुढे सांगितल्याप्रमाणे चौदा आहेत. आत्म्यांच्या गुणांच्या विकासक्रमास अनुसरून ही गुणस्थाने सांगितली असल्यामुळे एका दृष्टीने हे गुणस्थान म्हणजे आध्यात्मिक पतनाचे नकाशेच आहेत. यांना आत्म्याची भूमिका असेही म्हणता येईल.

पूर्वी सांगितलेल्या आठ कर्मामध्ये सर्वात प्रबल मोहनीय कर्म आहे. हें कर्मच आत्म्याच्या सर्व शक्तीना विकृत करण्यास कारणीभूत असून ते जीवास खन्या मार्गाचे-आत्म स्वरूपाचे-भान होऊदेत नाही व त्या मार्गावरून जाऊहि देत नाही, पण एकदा का जीवापासून मोहाचा हा पडदा फाटू लागला की आत्मिक गुण

विकसित होऊ लागतात. त्यामुळे साहजिकच या गुणस्थानांच्या रचनेत मोहाच्या चढउत्तारास जास्त स्थाने आहे. त्यांची माहिती पुढील प्रमाणे समजावी.

१ मिथ्यादृष्टी :- मोहनीय कर्माचा एकभेद मिथ्यात्व आहे. त्याच्या उदयाने जीव आपल्या हिताचा विचार करू शकत नाही किंवा विचार करण्याचे सामर्थ्य असूनहि जो यथार्थ विचार करीत नाही. त्यास मिथ्यादृष्टी जीव म्हणतात. उदा. आजारी माणसास गोड पदार्थ चांगले लागत नाहीत. त्याचप्रमाणे त्यांनाहि धर्म रुचकर वाटत नाही. जगातील पुष्कळसे लोक याच श्रेणीतील आहेत.

२ सासादन सम्यग्दृष्टी:- मिथ्यात्व कर्माचा उदय नाहीसा करून सम्यग्दृष्टी इ ालेला जीव जेव्हा सम्यक्त्वापासून होतो, पण मिथ्यात्वाच्या अवस्थेस पोहोचलेला नसतो अशा मधल्या अवस्थेतील जीव सासादन सम्यदृष्टी असतो. उदा. पर्वतावरुन कुणी एखादा मनुष्य खाली येऊ लागला आहे पण अजून जमीनीवर येऊन पोहोचला नाही, अशा मनुष्यास तो डोंगरावरील मनुष्य समजतात त्याचप्रमाणे सम्यक्त्याच्या शिखावरवरुन तो खाली ढकललेला आहे, परंतु अजून मिथ्यात्वाच्या जमीनीवर येऊन पोहोचला नाही अशा मध्यंतरीच्या मार्गावरील जीवास हे गुणस्थान असते. ४ थ्या गुणस्थानातून खाली येतानाच हे गुणस्थान होते व त्यातून नियमाने जीव पहिल्याच गुणस्थानात जातो.

३ सम्यग्मिथ्यादृष्टी :- दही व गूळ एकमेकामध्ये मिसळल्यानंतर त्यांचा जसा मिश्र स्वाद निर्माण होतो, त्याचप्रमाणे एकाचवेळी सम्यक्त्व व मिथ्यात्व यांनी मिश्र असे परिणाम जेव्हा जीवाचे असतात, तेव्हा त्यास सम्यग्मिथ्यादृष्टी म्हणतात.

४ असंयतसम्यग्दृष्टी :- ज्या जीवाची दृष्टी म्हणजे श्रधाही समीचीन असते त्यास सम्यग्दृष्टी म्हणतात. हे जीव सम्यग्दृष्टी असतात, परंतु ते संयम पाळीत नाहीत म्हणून त्यांना असंयतसम्यग्दृष्टी म्हणतात उदा

'जो इंदिवेसु विरदो णो जीवे थावरे तसे वा वि ।

जो सद्वहंदि जिणुत्तं सम्माइट्टी अविरदो सो ॥ २९ ॥-गो. जीव.

जे इंद्रियांच्या विषयांपासून विरक्त नाहीत व जे त्रस व स्थावर जीवांच्या हिंसेचा त्याग करीत नाहीतडे परंतु जिनेंद्र देवांनी सांगितलेल्या मार्गावर आस्थापूर्वक श्रद्धान करतात, ते जीव असंयम सम्यगदृष्टी होत. यापुढील सर्व गुणस्थानें सम्यगदृष्टी जीवांनाच होतात.

५संयतासंयतः:- जे जीव कांही प्रमाणांत संयमी व कांही प्रमाणांत असंयमी असतात त्यांचे हें गुणस्थान असतें. म्हणजे जे त्रस जीवांच्या हिंसेचा त्याग करतात व यथाशक्ती आपल्या दंद्रियावर नियंत्रण ठेवतात, ते संयतासंयत होत. पूर्वी गृहस्थांचे चारित्र सांगितले आहे, ते यांचेच चारित्र होय, ब्रती गृहस्थांना संयतासंयत म्हणतात. या गुणस्थानापुढील सर्व गुणस्थानें संयमास प्राधान्य देऊन सांगितलेली आहेत.

६ प्रमत्त संयतः- पूर्ण संयम पाळत असूनहि ज्या मुनीमध्ये प्रमादामुळे कधी कधी जेव्हा असावधानाता असते त्या मुनीस प्रमत्तसंयत म्हणतात.

७ अप्रमत्तसंयतः- प्रमाद न ठेवतां संयमाचें जे शुद्ध रीतीने पालन करतात व जे ध्यानांत मग्न असतात, त्या मुनीना अप्रमत्तसंयम म्हणतात.

सातव्या गुणस्थानापासून पुढे दोन श्रेणीना प्रारंभ होतो ? उपशम कर्माचा उपशम (दाबून) करून जीव वर चढतो, त्यास उपशमश्रेणी म्हणतात. प्रत्येक श्रेणीची चार चार गुणस्थाने आहे. ८-९ व १० वै गुणस्थानांत दोन्ही श्रेणीचे जीव असतात पण ११ वै गुणस्थान हें फक्त उपशम श्रेणीवाल्यांचे व १२ वै गुणस्थाने फक्त क्षपक श्रेणीवाल्यांचे असते. ही सर्व णुस्थाने क्रमाक्रमाने ध्यानमग्न मुनींनाच होतात.

८ अपूर्वकरण :- करण म्हणजे परिणाम व जेव्हा आत्म्याचे परिणाम पूर्वी कधीहि झाले नाहीत इतके शुद्ध असतात तेव्हा त्यास अपूर्वकरण गुणस्थान म्हणतात या गुणस्थानांनीत ध्यानमग्न मुनींचे परिणाम प्रत्येक क्षणाक्षणांत अपूर्व असेच असतात. यांत कर्माचा उपशम किंवा क्षय कांहीच होत नाही. परंतु त्यासाठी तयारी होऊ लागलेली असते. प्रत्येक क्षणांत जीवाचे भाव उत्तरोत्तर उन्नत स्वरूपाचे होत असतात.

९ अनिवृत्तिकरण:- (बादरसांपराय)- समान समयवर्ती जीवांच परिणामांत कांहीही भेद नसणे अनिवृत्तिकरण म्हणतात. अपूर्वकरणाप्रमाणेच तेथेही प्रत्येक क्षणांत अपूर्व असेच परिणाम असतात. परंतु अपूर्वकरणांत एक समयांत अनेक परिणाम होतात आणि समान समयवर्ती जीवांचे परिणाम असमानहि असूं शकतात. परंतु या गुण स्थानामध्ये एकाच समयांत एकच परिणाम होत असल्यामुळे समान समयांत असलेल्या सर्व जीवांचे परिणाम एकसारखेच असतात. त्या परिणामांना अनिवृत्तिकरण म्हणतात व बादर सांपरायाचा अर्थ "स्थूलकषाय" असा होतो. हे गुणस्थानांतील ध्यानस्थ मुनी कर्माचा उपशम करतात किंवा क्षय तरी करतात. या गुणस्थानापर्यंतच्या सर्व जीवांमध्ये स्थूलकषाय असतो, हे दाखविण्यासाठी या गुणस्थानाबरोबर बादरसांपराय हें पद जोडलें गेले आहे, म्हटलेच आहे की-

'होंति अणियटिठणो ते पडिसमयं जेसिवमेककपरिणामा ।

विमयलयरझाणहुसिहासि णिद्वृकम्मवण ॥ ५७ ॥

ज्यांचे प्रत्येक समयांत एकच परिणाम असतात, त्या जीवांना अनिवृत्तिकरण परिणामाचे जीव म्हणतात. हे अत्यंत निर्मल ध्यानागनीने आपल्या कर्मरूपी वनास जाळून टाकतात.

१० सूक्ष्मसांपराय :- आपल्या उज्वल परिणामाने ध्यानस्थ मुनी आपले कषाय सूक्ष्म करतात म्हणून यांना सूक्ष्मसांपराय गुणस्थानवाले म्हणतात.

११ उपशांत कषाय:- वीतराग छद्मस्थः- उपशम श्रेणीने चढणारे ध्यानस्थ मुनी जेव्हा सूक्ष्म कषायांचाही उपशम करतात, तेव्हा त्यांना उपशांत कषाय गुणस्थान असतें. अगोदर सांगितल्याप्रमाणे पुढे पुढे जाणारे ध्यानस्थ मुनि ८ व्या गुणस्थानापासून दोन श्रेणीत विभागले जातात. त्यांच्यापैकी उपशम श्रेणीवाले जीव मोहनीय कर्म प्रकृतींना हल्लुहल्लु संपर्णतः दाबून ठेवतात (उपशमित करतात); पण त्यांचा संपूर्ण नाश करीत नाहीत. ज्याप्रमाणे

एखाद्या भांडचांतील वाफ आपल्या जोराने भांडचावीरल झांकण पाढूं शकते ; त्याप्रमाणेच उपश्मश्रेणीवाल्या जीवांना त्यांचे परिणाम त्यांना खालीहि ओढूं शकतात. या गुणस्थानांत कषाय फक्त दबलेले असून त्यांचा उदय नसल्यामुळे यांना उपशांत कषाय -वीतराग म्हणतात, परंतु संपूर्ण ज्ञान व दर्शनांना रोकणारी कर्मे अजून येथे शिल्लक असतात म्हणून ह्यांना छद्मस्थ असेहि म्हणतात.

१२ क्षीणकषाय- वीतराग छद्मस्थ :- श्रेणीवर चढणारे मुनि मोहाचा हळू हळू नाश करीत करीत जेव्हा त्यांचा संपूर्ण नाश करतात तेव्हा त्यांना क्षीणकषाय वीतराग-छद्मस्थ म्हणतात.

याप्रमाणे सातव्या गुणस्थानापासून पुढे जाणारे जीव दोन्ही दोनही पैकी कोणत्याहि श्रेणीने चढले तरी ते सर्व ८-९ व १० वै गुणस्थान प्राप्त करतातच. पण दोन्ही श्रेणी चढणाऱ्यांमध्ये इतकंच अंतर असतें की पहिल्यापेक्षा दुसऱ्या श्रेणीवाल्यांची आत्मविशुद्धि व आत्मबल विशिष्ट प्रकारचें असते. त्यामुळे पहिल्या श्रेणीत चढणारे मुनि १० व्यांतून ११ व्या गुणस्थानांत जातात, पण दबलेला मोह पुनः उत्पन्न होऊन ते जीव नियमाने खाली पडतात (खालील गुणस्थानांत जातात) व दुसऱ्या श्रेणीने चढणारे जीव मोहाचा सर्वथा नाश करीत गेल्यामुळे १० व्यातून १२ व्यांत जातात व कषायांचा संपूर्ण नाश झाला असल्यामुळे तेथून त्यांचे अधःपतन कधीच होत नाही ते वरील गुणस्थानांतच जातात. हा सर्व जीव परिणमांचा खेळ आहे.

संयोगकेवली:- सर्व मोहनीय कर्माचा नाश झाल्यावर इतर कर्माची शक्ति क्षीण

झालेली असते. म्हणून १२ व्या गुणस्थानाच्या शेवटच्या अवस्थेत क्षीणकषाय मुनी झानावरण, दर्शनावरण, दर्शनावरण व अतंराय या तीन घातिया कर्माचा नाश करून संयोगकेवली हे १३ वै गुणस्थान प्राप्त करून घेतात. यांच्या झानावरण कर्माचा नाश

ज्ञाल्यामुळे त्यांना केवलज्ञानाची प्राप्ति होत. आता यांना वस्तु मात्र जाणण्यासाठी सर्व कांही जाणतात म्हणून त्यांच्या ज्ञानास केवलज्ञान म्हणतात व हें असणाऱ्यांना 'केवली' आल्याचे शत्रु जे धातिकर्म त्यांच्यावर या केवलींनी विजय प्राप्त केला असल्यामुळे त्यांना 'जिन', 'परमात्मा', 'जीवन्मुक्त' , 'अरिहंत' इत्यादि म्हटले जाते. जैन तीर्थकर या अवस्थेंतूनच धर्म-प्रवर्तन करतात. जागोजागी विहार करून प्राणिमात्रांना त्यांच्या हिताचा उपदेश देतात व अशा रीतीने आपले उर्वरित आयुष्य वेचतात. जेव्हा आयु अंतर्मुहूर्त म्हणजे एका मुहूर्तापेक्षाहि कमी उरते, तेव्हा सर्व व्यवहार बंद होऊन ते ध्यानस्थ असतात तथापि मन, वचन, कायेचा सूक्ष्म व्यापार (योग) चालू असतो म्हणून यांना सयोगकेवली म्हणतात.

१३ अयोग-केवली:- वर सांगितल्या प्रमाणे केवली ध्यानस्थ होऊन जेव्हा त्यांच्या मन, वचन, कायेचा (योगाचा) सर्व व्यापार बंद होतो, तेव्हा त्यांना अयोगकेवली म्हणतात. हे अयोग केवली बाकी शिल्लक राहिलेली ४ अधातिया कर्मेहि ध्यानाग्नीत भस्म करून सर्व कर्म व शारीराचय बंधनांतून सुटून मोक्ष-लाभ करून घेतात.

याप्रमाणे संसारांतील सर्व जीव आपआपल्या आध्यात्मिक विकासाच्या तारतम्याने १४ गुणस्थानांत वाटले गेले आहेत. त्यांपैकी १ ली चार गुणस्थाने नरक, तिर्यंच, मनुष्य व देव गर्तींतील जीवांना होऊं शकतात. ५ वें गुणस्थाने मुनरीसच होतात व त्यांतूनहि ७ व्या पासून १२ व्या पर्यंतची गुणस्थाने आत्मध्यानांत मग्न अशा साधूनाच होतात व त्या प्रत्येक गुणस्थानांचा काल अंतर्मुहूर्त म्हणजे १ मुहूर्तापेक्षाहि कमी असतो.

९ मोक्ष किंवा सिध्दि.

मुक्ति किंवा मोक्ष म्हणजे सुटका. आत्मा सर्व कर्मबंधनापासून सुटला असल्यामुळे त्या अवस्थेस मोक्ष म्हणतात. याचेंच दुसरे नाव सिध्दि असेहि आहे. सिध्दि म्हणजे प्राप्ति. ज्याप्रमाणे गाळणे, तापविणे वगैरे मार्गानी धातूतली घाण

नाहीशी झाल्यावर सोने शुद्ध बनते त्याचप्रमाणे आत्मिक गुणांना कलुषित करणारे दोष नाहीसे करून, उत्पन्न होणाऱ्या शुद्ध आत्म्याच्या प्राप्तीस 'सिध्दि' किंवा 'मोक्ष' म्हणतात. कर्ममलातून सुटल्याशिवाय आत्मा शुद्ध होत नाही म्हणून मुक्ति किंवा सिध्दि ही दोन्ही एकाच अवस्थेतील दोन नाव आहेत. पण त्यातून दोन गोष्टी सूचित होतात. १ मुक्ति कर्मबंधनापासून सुटलेल्या आत्मिक अवस्थेचे नाव आहे; म्हणून जैनधर्मात, बौद्ध लोक मानतात त्याप्रमाणे, आत्म्याच्या अभावास किंवा वैशेषिक मानतात त्याप्रमाणे आत्म्याच्या गुणांच्या विनाशास मुक्ति मानलेली नाही. जैनधर्ममताप्रमाणे आत्मा एक खतंत्र द्रव्य आहे व तें ज्ञाता व द्रष्टा आहे. परंतु अनादिकालापासून हा जीव कर्मबंधनाने बांधला गेलेला बसल्यामुळे तो आपल्या कर्माचें फळ भोगतो. पण जेव्हा तो त्या कर्म बंधनाचा क्षय करतो तेव्हा त्यास मुक्त म्हणतात.

मुक्तावस्थेंत त्याचे अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्य इत्यादि स्वाभाविक गुण पूर्ण विकसित झालेले असतात. ज्याप्रमाणे धातूतून मळ निघून गेल्यावर सोन्याचे स्वाभाविक गुण जास्त विकसित होतात व त्यामुळेच ते शुद्ध सोनें जास्त चमकदार व अधिक पिवळे दिसते, त्याप्रमाणे आत्म्यातून कर्ममल निघून गेल्यामुळे आत्म्याचे स्वाभाविक गुण जास्त खुलून दिसतात. मुक्त इ आल्यावर जीव वर जातो, आगीचे लोट जसे स्वभावतःच वर जातात, त्याप्रमाणेच आपल्या स्वभावानुसार मुक्त जीवहि वर जातात. लोकाच्या अग्रभागी मोक्षस्थान आहे. त्यास सिध्दशिला म्हणतात. सर्व जीव मुक्त झाल्यावर ऊर्ध्वगमन करूनच मोक्षस्थानीं विराजमान होतात. मोक्षस्थानाची कल्पना इतर धर्मापेक्षा जैनधर्मात वेगळी आहे. याचे कारण असे की, वैदिक धर्मात आत्म्यास व्यापक मानलेले आहे म्हणून त्याने मोक्ष स्थानाबाबतीत विचार केलेला नाही. बौद्धमताप्रमाणे आत्मा हे स्वतंत्र तत्व नाही म्हणून मोक्षस्थानाची त्यांना कांही चिंता नव्हती. परंतु जैनदर्शनांत आत्मा हें एक स्वतंत्र तत्व मानलें असूनहि ते संपूर्ण व्यापक न मानता शरीराकाराचे मानलेले आहे. म्हणून त्यांना मोक्ष स्थानाबाबतीत विचार करावा

लागला. या मताप्रमाणे कर्म बंधनांतून सुटलेले मुक्त जीव ऊर्ध्वगमन करतात व लोकाच्या अग्रभागी जाऊन स्थित होतात, तेथून ते खाली कधीहि येत नाहीत.

एका मंडळिक मताचा उल्लेख जैन शास्त्रांत आलेला आहे. ते मुक्त जीवांचे ऊर्ध्वगमन मानतात. त्यांच्या मताप्रमाणे मुक्त जीव अनंत कालपर्यंत सारखे वर वरच जात राहतात, त्यांचे अवस्थान कोठेच नाही. ऊर्ध्वगमन मानूनहि यांना मोक्ष स्थानाच कांहीच विचार सुचला नसावा काय ? त्यांना असें वाटले असावे की, वर जाऊनहि एकाच स्थानी त्यांनी का थांबावे ? पुढे का जावू नये ? या प्रश्नाचे उत्तर त्यांना सुचले नसावे व म्हणून त्यांनी त्यांना कायमचेच ऊर्ध्वगमनशील मानले. परंतु जैनधर्मात गति सव स्थितींना सहाय्यक अशी धर्म अधर्म नांवाची द्रव्ये मानून ही शंका समूळ नष्ट केलेली आहे. ही दोन्ही द्रव्ये समस्त लोकांत व्याप्त आहेत. त्याच्यापुढे नाहीत म्हणून लोकाच्या वर टोकांपर्यंतच मुक्त जीव जातात त्यापुढे जात नाहीत म्हणून ते त्याचे मोक्षरथान आहे.

मुक्तावस्थेंत शरीर विरहित केवळ शुद्ध आत्माच असतो व ज्या शरीरांतून त्यांनी मुक्तीचा लाभ करून घेतला, त्या शरीराच्या आकारासारखाच त्याचा आकार असतो. उन्हात उभे राहिल्यानंतर शरीराची सावली जशी पडते, त्याप्रमाणेच शरीराकार आत्मा मुक्तावस्थेंत असतो, व अमूर्त असल्यामुळे तो दिसू शकत नाही. मुक्त झाल्यानंतर हा आत्मा जन्म, मरण, ब्रह्मत्व, रोग, शोक, दुःख, भय इत्यादीनी रहित असतो ; कारण ह्या सर्व अवस्था शरीराच्या असतात व शरीर तेथे नसते. तसेच मुक्तावस्था ही आत्माचय शुद्धावस्थेचेच नामांतर आहे व जोपर्यंत आत्मा शुद्ध आहे तोपर्यंत तेथून तो खाली येत नाही व पुनः अशुद्ध होण्याचे काहीच कारण नसल्यामुळे ते नेहमी तेथेच निराकुलतेन आत्मसुखांत मग्न असतात.

१० जैनधर्म नास्तिक आहे काय ?

जे धर्म ईश्वरास सृष्टिकर्ता व वेदांनाच प्रमाण मानतात ते जैनधर्माची गणना नास्तिक धर्मात करतात ; कारण जैनधर्म ईश्वरास सृष्टिकर्ता मानत नाही ; व

वेदांची प्रमाणतहि स्वीकारीत नाही. परंतु ईश्वरास सृष्टिकर्ता न मानणे व वेदांना प्रमण न समजणे म्हणजे नास्तिकअसा अर्थ कोणत्याहि विचारशील शास्त्रज्ञानें केलेला नाही. उलट जे परलोक मानत नाहीत पापपुण्य, स्वर्गनरक, परमात्मा इत्यादि मानीत नाहीत, ते 'नास्तिक' या शब्दाचा अर्थ आढळून येतो. या दृष्टीने विचार केल्यास जैनधर्म परलोक मानतो, आत्म्यास स्वतंत्र द्रव्य मानतो. पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक इ. मानतोच व त्याबरोबरच प्रत्येक आत्म्यांत परमात्मा होण्याची शक्ति आहे असेहि तो मानतो. म्हणून अशा परिस्थितीत जैनधर्मास 'नास्तिक' म्हणतां येत नाहीत, ते 'नास्तिक' असाच 'नास्तिक' या शब्दाचा अर्थ आढळून येतो. या दृष्टीने विचार केलास जैनधर्म परलोक मानतो, आत्म्यास स्वतंत्र द्रव्य मानतो. पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक इ. मानतोच व त्याबरोबरच प्रत्येक आत्म्यांत परमात्मा होण्याची शक्ति आहे असेहि तो मानतो. म्हणून अशा परिस्थितीत जैनधर्मास 'नास्तिक' म्हणता येत नाही. जे वैदिक धर्मावलंबी जैनधर्मास नास्तिक म्हणतात ते जैनांनी वैदिकधर्म न मानल्यामुळे त्यांना नास्तिक म्हणून लागले ; परंतु अशा परिस्थितीत सर्व धर्म परस्परांच्या दृष्टीने नास्तिक म्हणून लागले ; परंतु अशा परिस्थितीत सर्व धर्म परस्परांच्या दृष्टीने नास्तिक ठरतील. ही कांही शास्त्रीय कल्पना नाही. म्हणून शास्त्रीय दृष्टीने पाहिल्यास जैनधर्म परम आस्तिक धर्म म्हणविला जातो.

प्रकरण ४ थें .

जैन साहित्य.

जैनसाहित्य अति विशाल आहे व भारतीय साहित्यांत त्याचे विशिष्ट स्थान आहे. लोकोपकारी अनेक जैनाचार्यांची आपल्या जीवनाचा बहुभाग साहित्याच्या रचनेत व्यतीत केला आहे. लोकोपकारी अनेक जैनाचार्यांनी आपल्या जीवनाचा

बहुभाग साहित्याच्या रचनेत व्यतीत केला आहे. जैनधर्मात मोठमोठे प्रकांड विव्दान् आचार्य झालेले आहेत व ते तार्किक, वैयाकरणी कवि व तत्त्ववेत्ते होते. त्यांनी जैनधर्माबोवरच भारतीय साहित्याच्या इतर क्षेत्रांतहि आपल्या लेखणीचें तेज दाखविले आहे. दर्शन, न्याय, व्याकरण, काव्य, नाटक, कथा, शिल्प, मंत्रतंत्र, वास्तु, वैद्यक इ. अनेक विषयावर विपुल जैनसाहित्य उपलब्ध आहे. व पुष्कळसे, धार्मिक व्देष, बेपर्वाई व अज्ञानामुळे नष्ट झालेलें आहे.

भारतातील अनेक भाषेत साहित्य लिहिले गेले आहे. विशेषतः प्राकृत, संस्कृत व द्राविडीयन भाषेत जास्त प्रमाणांत आहे. जैनधर्माने प्रथमपासूनच धर्मप्रचारार्थ लोकभाषा स्वीकारून तींत म्हणजेंच त्या त्या काळी जी लोकभाषा जास्त प्रचलित तींत म्हणजेच त्या त्या काळी जी लोकभाषा जास्त प्रचलित होती, त्या भाषेत आपलें साहित्य लिहिलें आहे. जर्मन विव्दान् डॉ. विंटरनीट्ज आपल्या " A history of Indian Literature" Vo I-II मध्ये पृष्ठ २७-२८ वर लिहितात. - "भारतीय भाषांत इतिहासाच्या दृष्टीनेहि जैनसाहित्य अत महत्वपूर्ण आहे. कारण आपले साहित्य अधिकांत अधिक प्रसृत व्हावे, या गोष्टीची जैन नेहमीच काळजी घेत होते. या उद्देशानेच आगमिक साहित्य व प्राचीनतम टीका प्राकृतांत लिहिल्या गेल्या. श्वेतांबरांनी आठव्या शतकापासून तर दिगंबरांनी त्यांच्या कांही अगोदर संस्कृत भाषेत रचना करण्यास सुरवात केली. नंतर १० ते १२ शतकांपर्यंत जी तक्तालीन लोकभाषा होती; त्या अपभ्रंश भाषेत आपले साहित्य लिहिलें व अलीकडील जैन बहुतेक आधुनिक सर्व भाषेत आपलें साहित्य लिहितात. तसेच त्यांनी हिंदी व गुजराथी आणि दक्षिणेंत तामीळ व कानडी भाषेत विशेष समृद्ध साहित्य लिहिलें आहे.

आज जें जैन साहित्य उपलब्ध आहे, तें सर्व भ. महावीरांच्या उपदेश परंपरेशी संवध्द आहे. त्यांनी त्यांचा उपदेश लक्षांत ठेवून, तो बारा अंग व चौदा पूर्वाच्या रूपाने विभागला. या अंग व पूर्वाच्या ज्ञानांत जे पारंधान्यांच्या मालिकेत दोन पदे सर्वात मोठी समजली गेली आहेत. प्रत्यक्ष ज्ञान असणाऱ्यांत 'केवलज्ञानी' व परोक्षज्ञान धारण करणाऱ्यांत 'श्रुतकेवली' ज्याप्रमाणे केवलज्ञानी समर्त चराचर

जगतास प्रत्यक्ष जाणतात व पाहतात त्याचप्रमाणे श्रुतकेवलीहि शास्त्रांमध्ये सांगितलेला प्रत्येक विषय श्रूतज्ञानाने स्पष्टपणे जाणतात.

भ. महावीरांच्या निर्वाणनंतर तीन केवलज्ञानी व त्यांनंतर-पांच श्रुतकेवली इ आले. यांपैकी शेवटचे श्रुतकेवली भद्रबाहु होते. याच्यावेळी मगधांत १२ वर्षाचा भयंकर दुष्काळ पडला. तेव्हा त्यांनी आपल्या संघाबरोबर दक्षिणेकडे विहार केला. तेथून ते पुनः वर परतलेच नाहीत. म्हणून दुष्काळानंतर पाटलीपुत्र येथे भद्रबाहूंच्या गैरहजेरीत जें साहित्य एकत्रित केलें गेलें तें बहुतेक एकपक्षी होतें. दुसऱ्या पक्षांनी त्यास मान्यता दिली नाही. यांचें कारण असें होतें की दुष्काळाच्यावेळी जे साधू मगध देशांत राहिले, ते तस्कालीन आपत्तीमुळे बरेचसे शिथिलाचारी झालेले होते, म्हणून त्यावेळापासूनच जैनसंघाचे दिंगबर व श्वेताबंर असे दोन विभाग होऊन दोघांचेहि साहित्य अलग झाले.

दिगंबर साहित्य

श्रुतकेवली भद्रबाहु-स्वामीनंतर कोणीच श्रुतकेवली झाले नाहीत. व चौदा पूर्वापैकी ४ पूर्वांचे ज्ञान त्यांच्याबरोबरच लुप्त झाले. त्यांच्यानंतर ११ आचार्य ११ अंगाचे व १० पूर्वांचे ज्ञाते झाले. पुढे ५ आचार्य फक्त ११ अंगाचेच ज्ञाते झाले व पूर्वांचे ज्ञान एक प्रकारे नष्टच झाले फक्त तुटपुंजे ज्ञान बाकी राहिलें. नंतर ४ आचार्य फक्त प्रथम आचार रांगाचेच ज्ञातें झाले. याप्रमाणे अंगज्ञानहि नष्ट झाले. याप्रमाणे कालक्रमाने ज्ञान हळूहळू कमी होत होत वीर निर्वाणनंतर ६८३ वर्षे निघून गेली, सर्व अंग व पूर्वांचे शिल्लक राहिलेले थोंडेबहूत ज्ञानहि लुप्त होण्याचा प्रसंग आला असें आचार्य धरसेनांना वाटलयावरुन तयांनी गिरनार पर्वतावर भूतबली व पुष्पदंत नामक दोन सर्वात्तम साधूंना आपले शिष्य बनविले व त्यांच्याकडून श्रुताभ्यास करविला. या दोघांनी श्रुताभ्यास करून 'षट्खंडागम' नामक सूत्रग्रंथांची रचना प्राकृत भाषेत केली. जवळपास याचवेळी गुणधर नांवाचे आचार्य होऊन गेले. त्यांनी २३३ गाथांत 'कषाय-पाहुड' वा 'कषाय-प्राभृत' नांवाचा ग्रंथ लिहिला हा ग्रंथ आचार्य-परंपरेने आर्यभंक्षु व नागहस्ति नांवाच्या आचार्याना उपलब्ध

झाला. त्यांच्यापासून शिकून यतिक्रषभ नांवाच्या आचार्यानी त्यावर 'वृत्तिसूत्र' लिहिले. ते प्राकृतमध्ये असून ६००० श्लोकप्रमाण आहे. या दोनप महान् ग्रंथावर अनेक आचार्यानी अनेक टीका वरीसेनाचार्य झाले. ते प्रकांड विव्दान् होते. त्यांनी 'षट्खंडागमावर' वीरसेनाचार्य झाले. ते प्रकांड विव्दान् होते. त्यांनी 'षट्खंडागमावर' सुप्रसिद्ध 'धवला' नांवाची टीका शके ७३८ मध्ये पुरी केली. ही टीका ७२००० श्लोक प्रमाण आहे. दुसरा महान् ग्रंथ कषायपाहुड यावरहि त्यांनी टीका लिहिली. पण २०,००० श्लोक लिहून ते स्वर्गवासी झाले. तेहा त्यांचे सुयोग्य शिष्य जिनसेनाचार्य यांनी ४०,००० आणखी श्लोक लिहून शके ७५९ मध्ये ही टीका पूर्ण केली. या ६०,००० श्लोक प्रमाण टीकेचे नांव 'जयधवला' आहे. या दोन्ही टीकांची रचना संस्कृत-प्राकृत मिश्रित आहे. पुष्कळसा भाग प्राकृतमध्ये असून, मधून मधून संस्कृताहि आहे. स्वयं टीकाकारांनी त्या ग्रंथाचय प्रशस्तीत खालीलप्रमाणे लिहिले आहे.

"प्रायःप्राकृतभारत्या क्वचित् संस्कृतमिश्रया ।
मणिप्रवालन्यायेन प्रोक्तोऽयं ग्रंथविस्तर :||"

षट्खंडागमाचा शेवटचा खंड महावंध आहे. याची रचना भूतवली आचार्यानी केली असून हा प्राकृतांत आहे व याचे ४९,००० श्लोक आहेत. या सर्व ग्रंथात कर्म-सिधांताचे अत्यंत सूक्ष्म, गहन व सविस्तर वर्णन आहे.

दीर्घकालपर्यंत हे तीनहि ग्रंथ मूळबिंद्री (दक्षिण कर्नाटक) येथील जैनभांडारांत सुरक्षित ठेवलेले होते. तेथील भट्टारक महाशय व पंचांच्या उदार भावनेने आता या तीनहि ग्रंथाचे प्रकाशन हिंदित टीकेसहित होऊं लागले आहे.

दहाव्या शतकांत दक्षिणेंत नेमिचंद्र सिधांतचक्रवर्ती नामक एक जैनाचार्य होऊन गेले. ते त्या तीनहि ग्रंथाचे महाविव्दान् ज्ञाते होते. त्यांनी त्यांचे संकलन करून गोम्मटसार व लब्धिसार-क्षणणसार नांवाचे दोन ग्रंथ लिहिले. हे दोन्ही ग्रंथ प्राकृत भाषेत लिहिले आहेत. त्यांत जीव, कर्म व कर्माचे क्षणण (विनाश) यांचे सुंदर व गहन वर्णन आहे. या दोन्ही ग्रंथावर संस्कृत टीका उपलब्ध असून जयपूरचे स्व.पं. टोडरमलजी यांनी जयपुरी भाषेत

लिहिलेली टीकाहि भाषाटीकेसह उपलब्ध आहे. या ग्रंथाचे बरेचसे खंड छापून प्रसिद्ध झाले आहेत.

इ.स. च्या प्रथम शतकांत कुंदकुंद नांवाचे महान् महान् आचार्य झाले. त्यांनी समयसार, प्रवचनसर व पंचास्तिकाय हे तीन प्राकृत भाषेत लिहिले. ते 'कुंदकुंदत्रयी' या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. सयमसारांत निरनिराळ्या दृष्टीने आत्मतत्वाचें विवेचन असून हा अध्यात्मावर अपूर्व ग्रंथ आहे. ९ व्या शतकांत आचार्य अमृतचंद्रसूरि यांनी या ग्रंथावर संस्कृत भाषेत टीका व पद्ये (कलश) लिहिली आहेत. ती अतिहङ्दयंगम आहेत. १७ व्या शतकांत कविवर बनारसीदास यांनी या कलशांचा हिंदीत अत्यंत मनोहर मद्यानुवाद केलेला आहे.

प्रवचनसार व पंचास्तिकायांत जैन तत्त्वज्ञानाचें युक्तिपूर्ण विवेचन आहे. असें म्हणतात की, कुंदकुंद आचार्यांनी पुष्कलशा प्राभृतांनची रचना केलेली होती, पण त्यांपैकी आफक्त ८ प्राभृत उपलब्ध आहेत.

तामील भाषेतील 'तिरुकुरल' काव्याचे लेखक हेच म्हणून मानले जातात. यांचे शिष्य 'उमास्वामी' हेहि सुप्रसिद्ध जैनचार्य होऊन गेले. त्यांनी सर्वप्रथम जैनवाडमय संस्कृत सूत्रांत रचून 'तत्त्वार्थसूत्र' नामक ग्रंथाची रचना केली. या ग्रंथाचे १० अध्याय असून त्यांत जीवादि सात तत्त्वाचे सुंदर विवेचन आहे. निरनिराळ्या धर्मात बायबल, गीता, कुराण इ. ना जं स्थान आहे, तेंच स्थान जैनधर्मात या ग्रंथास आहे. दिंगंबर व श्वेतांबर या दोन्ही संप्रदायांनी यास मान्यता दिली आहे व दोन्ही परंपरेतील आचार्यांनी त्यावर अनेक टीका लिहिल्या आहेत. त्यांत श्रीमत् अकलंक देवांचे 'तत्त्वार्थिराजवार्तिक' व विद्यानंद आचार्यांचे 'तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक' उल्लेखनीय आहेत. संस्कृत भाषेत हे दोनही ग्रंथ अत्यंत प्रौढ भाषेत लिहिले असून जैनसिद्धांतावर ते अपूर्व ग्रंथ आहेत.

दर्शन व न्याय शास्त्रांत स्वामी समंतभद्राचार्य व सिध्दसेनाचार्य सुप्रसिद्ध आहेत. स्वामी समंतभद्र आचार्यांनी 'आप्तमीमांसा' नांवाचा सुंदर ग्रंथ लिहिला. त्यांत स्याव्दादाचें उत्तम विवेचन केले असून इतर धर्मांचीहि विचारणूर्ण आलोचना केली आहे. या ग्रंथावर श्री अकलंक देवांनी 'अष्टशती' व त्यावर विद्यानंदि आचार्यांनी 'अष्टसहस्री' नांवाची टीका लिहिली आहे. ही अष्टसहस्री इतकी गहन आहे की ती समजण्यास

कष्टसहस्रीचे अनुभव येतात. याच विद्यानंदि आचार्यांनी आप्तपरीक्षा व प्रमाणपरीक्षा लिहिले असून भाषा विषय व विवेचन या सर्व दृष्टीने ते पाहण्यालीयक आहेत.

श्री अकलंक देवांना जैन न्यायाचे 'जनक' मानले तर त्यांत अतिशयोक्ति नाही. वरील टीकेशिवाय यांनी सिध्दिविनिश्चय, न्याय विनिश्चय, लक्षीयस्त्रयी, प्रमाणसंग्रह इ. अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. ते सर्व गंभीर व प्रौढ भाषेंत लिहिले आहेत. यावर आचार्य अनंतवीर्य वादिराज व प्रभाचंद्र नामक विद्वान् जैन नैयायिकांनी विस्तृत टीका-ग्रंथ लिहिले आहेत. माणिक्यनंदी आचार्यांचा परीक्षामुख नांवाचा सूत्र ग्रंथ जैनन्यायाच्या अभ्यासासाठी अत्युपयोगी आहे. त्यावर आचार्य प्रभाचंद्रांनी प्रमेयकमलमार्तड नांवाचा मोठा गहन ग्रंथ लिहिला आहे. तो संक्षिप्त करून त्यावर अनंत-वीर्याचार्यांनी प्रमेयरत्नमाला नांवाची टीका हेहि महत्वपूर्ण ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत. दुसऱ्या त्यांचा फक्त उल्लेख सांपढतो.

पुराणसाहित्यांत हरिवंश पुराण, महापुराण, पद्मचरित इ. ग्रंथ सल्लेखनीय आहेत. या पुराणांचा प्रतिपाद्य विषय 'त्रेसष्ट शलाका' पुरुषांचे चरित्र असा आहे. यांत २४ तीर्थकर, १२ चक्रवर्ती, ९ वासुदेव व ९ प्रतिवासुदेव आहेत. ज्यांत पुरणपुरुषांचे पुण्य चरित्र वर्णन केले आहे, त्यास पुराण म्हणतात. हरिवंश पुराणांत कौरव पांडवांचे वर्णन आहे. पद्मचरितांत श्री रामचंद्रांचे वर्णन आहे. या दोन्ही ग्रंथाना अनुक्रमे जैनमहाभारत व जैनरामायण म्हणतां येते. यांच्यायिशवाय चरित्र-ग्रंथाचे तर जैसाहित्यांत विपुल भांडार आहे. सकलकीर्ती आदि आचार्यांनी अनेक चरित्रग्रंथ लिहिले आहेत. आचार्य जटासिंहनंदीचे 'वरांगचरित्र' हें एक पौराणिक काव्य आहे. काव्य साहित्यांत वीरनंदीचे चंद्रप्रभचरित्र, हरिचंद्रांचे धर्मशर्माभ्युदय, धनंजयांचे विद्याधान व वाघटांचे नेमिनिर्वाण ही उच्चकोटीतील संस्कृत महाकाव्ये आहेत.

अपग्रंश भाषेंत चरित्र व पुराणग्रंथ, संस्कृतपेक्षा जास्त प्रमाणांत आहेत. या भाषेंत जैनसाहित्याचं भांडार भरलेले आहे. ही भाष्णा बराच काळपर्यंत लोकभाषा होती व हिच्यांतील साहित्यहि अत्यंत लोकप्रिय आहे गेल्या कांही दशकांत विद्वानांचे लक्ष या भाषेकडे आकृष्ट झाले आहे व ही वर्तमान प्रांतीय भाषांची जननी असल्यामुळे भाषाशास्त्री व विभिन्न भाषांचे इतिहास लेखक यांना या साहित्याचे अध्ययन करणे आवश्यक झाले आहे. पुष्पदंताचार्य ह्या भाषेचे महाकवि होते. त्यांचा त्रिसष्टी महापुरुष्ण गुलालंकार हा

महान् ग्रंथ आहे. पुष्पदंतानी महाकवि स्वयंभू यांचे स्मरण केले आहे. स्वयंभू, पुष्पदंत, कनकामर, रैधू इ. अनेक कवीनी अपभ्रंश भाषेचे साहित्य समृद्ध करण्यांत कोणतेच कष्ट घेण्याचे बाकी ठेवलोले नाही.

कथासाहित्यही अत्यंत विशाल आहे. आचार्य हरिषेणांचा कथाकोष हा प्राचीन (इ.स. १३२) ग्रंथ आहे. आराधना कथाकोष, पुण्यास्त्रय कथाकोष इ. अनेक कथाग्रंथ गोष्टीच्या सहाय्याने धर्माचरणाचे शुभफल व अधर्माचरणाचें अशुभफल वाचकांवर ठसवितात. जैनसाहित्यांत चुपूकाव्यहि विपुल आहे. सोमदेवसूरीचें यशस्तिलाक चंपू, हरिश्चंद्राचार्याचे जीवंधरचंपू व अर्हद्वासाचें पुरुदेवचंपू उत्कृष्ट काव्ये आहेत. गद्यग्रंथात वादीभसिंहाचे गद्यचिंतामणि उल्लेखनीय आहे. नाटकांत हस्तिमल्लाचे विक्रांतकौरव, मैथिलीकल्याण, अंजना पवनंजय इ. नाटके प्रेक्षणीय आहेत. स्तोत्र साहित्याचीहि कमतरता जैनवाड्ययांत नाही. महाकवि धनंजयांचे विषापहार स्तोत्र, कुमुदचंद्राचे कल्याणमंदिरर इ. स्तोत्रे उत्कृष्ट आहेत. स्वामी समंतभद्राचार्याच्या स्वयंभूस्तोत्रांत जैनदर्शनाचे उच्च कोटीचे सिद्धांत चांगल्यारीतीने मांडले आहेत. तें एक दार्शनिक स्तवन आहे. नीति-ग्रंथाचीहि वानवा येथे नाही. वादीभसिंहाचे 'क्षत्रचूडामणि काव्य' हा उत्कृष्ट नीतिपूर्ण काव्यग्रंथ आहे. आचार्य अमितगतीचे 'सुभषित-रत्न-संदोह, ' पद्मनंदी आचार्याची पद्मनंदी पंचविंशातिका व महाराज अमोघवर्षाचे रत्नमाला हेहि सुंदर नीतिग्रंथ आहेत.

याशिवाय ज्योतिष, आयुर्वेद, व्याकरण, कोष, छंद, अलंकार, गणित, राजनीति इ. विषयांवरहि जैनाचार्यांचे अनेक ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत. ज्योतिष व आयुर्वेद विषयक साहित्य कसी प्रमाणांत प्रसिद्ध झाले आहे. व्याकरणांत पूज्यपाद देयनदीचें जैनेद्र व्याकरण व शाकटयानाचे शाकटायन व्याकरण उल्लेखनीय आहे. कोषवाड्यांत धनंजय नाममाला व विश्वलोचनकोष्जा, अलंकारांत अलंकार-चिंतामणि गणितांत महावीर-गणितसार-संग्रह व राजनीतींत सोमदेवांचे नीतिवाक्याभूत इ. संस्मरणीय ग्रंथ आहेत. हे इ ाले संस्कृत व प्राकृत भाषेतील जैनग्रंथाचे विहंगमावलोकन. संस्कृत व प्राकृत साहित्याव्यतिरिक्त इतर भाषेतहि जैन सांहित्य खूप विशाल आहे.

द्राविडीयन भाषांतहि बरेच जैनसाहित्य असून त्यामुळेच त्य भाषांना महत्व प्राप्त झाले आहे. कानडी भाषेत लिहिणारे अतिप्राचीन कवि जैनच होते. किंवद्दुना कानडी साहित्य

उन्नत, प्रौढ व परिपर्ण करण्याचें श्रेय जैनाचार्य व जैनकवीनाच मिळालेले आहे. १३ व्या शतकापर्यंतचे कानडी भाषेतील सर्व प्रौढ ग्रंथसकार जैनच होते. पंपीारतासारखा महाप्रबंध व शब्दमणि दर्पणासारखा शास्त्रीय ग्रंथ पाहून जैनकवीबद्दल कोणास आदर वाटणार नाही ? कानडी गद्यग्रंथात प्राचीन 'चामुंडराय पुराण' चे लेखक वीरमार्तड चामुंडराय हे जैनच होते. आदिपंप, कवि चक्रवर्ती रत्न, अभिनव पंप इ. कव जैनच होते. 'कर्नाटक कविचरिता' चे लेखक आर. नरसिंहाचार्यांनी जैनकविबाबर्तींत पुढील उद्गार काढले आहेत. 'कन्नड भाषेचे मूळ कवि जैन होते. आजपर्यंत उपलब्ध असलेल्या सर्व प्राचीन व उत्तम कृती जैन कवीच्याच होत्या. विशेषतः प्राचीन जैन कवीमुळेच कन्नड भाषेला सौदर्य व कांति आली आहे. पंप, रत्न व पोन्न यांना तर कवीमधील रत्नच मानणे योग्य होईल. इतर कवीनी १४ व्या शतकाच्या अंतापर्यंत सर्वश्रेष्ठ चंपूकाव्याची रचना केली. कन्नड भाषेत सहाय्यक असे छंद, अलंकार, व्याकरण, कोष इ. ग्रंथ अधिक प्रमाणांत जैनांनीच लिहिलेले आहे. '

येथे हें सांगणे अयोग्य होणार नाही की, दक्षिणेकडे कानडी भाषेतील सर्व जैन साहित्य दिगंबर जैन विद्वानांनीच लिहिलेले आहे. दिगंबर संप्रादायांतील बहुतेक सर्व प्रमुख प्रमुख आचार्य सर्व कर्नाटक विभागांतच राहणारे होते व त्यांनी केवळ केवळ प्राकृत किंवा संस्कृतमध्येच ग्रंथरचना केली इतकेच नव्हे तर कानडी भाषेचेहि ते ग्रंथकार होते.

तामील भाषेचे साहित्यहि सुरवातीपासून जैनधर्म व जैन संस्कृतीने प्रभावित झालेले आहे. 'कुरल' व 'नालदीयार' नांवाचे दोन ग्रंथ तद्देशीय जैनायाचार्यांनी लिहिलेले आहेत. या ग्रथांतील अवतरणे पुढील बहुतेक साहित्यांत घेतलेले आढळतात. काव्य-साहित्यापेक्षाहि तामील भाषेतील नीतिविषयक साहित्य प्राचीन असून त्यावर जैनाचार्यांचा विशेषज्ञ प्रभाव आहे. 'पलमोली' चे लेखक जैनच होत. यांच्या प्राचीन सूक्ति अतिमौलिक आहेत. कुरल व नालदीयानंतर यांचा तिसरा क्रमांक लागतो. "तिनै मालै नू रेम्बतु " चे लेखकहि जैन असून हा ग्रंथ श्रृंगार व वीरसाने पूर्ण आहे. यांत युद्ध विषयक सिध्दांतहि सांगितलेले आहेत. यांच्यानंतर झालेल्या टीकाकारांनी आपल्या ग्रंथात वरील ग्रंथाचे पुष्कळसे उतारे घेतलेले आहेत. अशाच प्रकारचा आणखी एक ग्रंथ 'नान् मणिककडिगे' हा वेणवा छदांत लिहिलेला आहे.

तामील भाषेच्या पांच महाकाव्यांपैकी चिंतामणि, सिलप्पडिकारम् व वलैतापति ह्या जैन लेखकांच कृती आहेत. सिलप्पडिकारम् हा अतिमहत्वपूर्ण तामीळ ग्रंथ साहित्यिक रीतिबाबत प्रमाणभूत मानला जातो. याचे तीन महाखंड असून एकूण तीस अध्याय आहेत. या भाषेतील ५ लघूकाव्ये-यशोधर काव्य, चूडामणि, उदयनकथै, नागकुमार काव्य व नीलकेशी ही आहेत. या पांचहि काव्यांचे लेखक जैन आचार्य होते. जैन लेखकांनी तामील भाषेचे व्याकरणहि लिहिले आहे. 'नन्नोल' हे तामील भाषेचे अतिप्रचलित व्याकरण आहे. हें शाळेंत व कॉलेजमध्येहि शिकविले जाते. 'निघंटु' ग्रंथात दिवाकर निघंटु, पिंगल निघंटु व गुणमणि निघंटु उल्लेखनीय ग्रंथ आहेत. जैनांनी गणित व ज्योतिषा-संबंधी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. याप्रमाणे तामील भाषा जैनसाहित्याने समृद्ध झालेली आहे.

गुजराथी भाषेतहि दिगंबर जैन कवीनी अनेक काव्ये लिहिली असून त्यांची माहिती 'जैन गुर्जर कवि' या ग्रंथात मिळू शकते.

दिगंबर जैनसाहित्यांत हिंदी ग्रंथांची संख्या बरीच आहे. गेल्या ३०० वर्षात बहुतेक जैनग्रंथ हिंदी भाषेतच लिहिले गेले आहे. जैन श्रावकांचे दररोज स्वाध्याय करणे हें एक आवश्यक कर्तव्य आहे. म्हणून सर्वसाधारण लोकांच्या भाषेत जिनवाणीची रचना करण्याचा प्रयत्न अतिप्राचीन काळापासून होत आहे. त्यामुळे य हिंदी जैनसाहित्यांत गद्यग्रंथांचे प्रमाण अधिक आहे. साधारणतः १६ व्या शतकापासून हिंदी गद्यग्रंथ जैन साहित्यांत त्यांचे अध्ययन अत्युपयोगी होईल. सैधदांतिक ग्रंथात तत्वार्थसूत्र, समयसार, षट्खंडागम, कषायप्राभूत, रत्नकंड इ. महत्वपूर्ण ग्रंथाची टीका हिंदी भाषेत आहे. न्यायग्रंथावरील परीक्षामुख, आप्तमीमांसा, प्रमेयरत्नमाला, न्यायदीपिका व तत्वार्थश्लोकविर्तिका सारख्या महान् ग्रंथांची हिंदी टीकाहि उपलब्ध आहे. या टीका-ग्रंथांचे अध्ययन केवळ हिंदी भाषाभाषी लोकच करीत नाहीत तर गुजराथ, महाराष्ट्र व अतिदूर दक्षिण जैन्य प्रांतातील लोकही याचा लाभ घेतात. याप्रमाणेच जैन धर्म साहित्य हिंदी भाषेच्या प्रचारसहि साय्येक होत आहे. बहुतेक सर्व पौराणिक ग्रंथांच्या व अनेक कथा साहित्यांचा अनुवाद हिंदी भाषेत झालेला आहे. अनुवादाचे कार्य प्रथमतः जयपुरच्या विद्वानांनी डुंडारी भाषेत सुरु केले. व ते अनुवाद आजहि त्या रुपात पहावयास मिळतात. हि झाली अनुवादीत साहित्याची चर्चा. हिंदी गद्य व पद्य स्वतंत्रपणेहि लिहिलेले असून

त्यातून जैन सिध्दांताचे वर्णन पहावयास मिळते. गद्य साहित्यात प. ठोडरमंलजीचे, 'मोक्षमार्ग प्रकाशक' व पद्य साहित्यात प. दौलत रामजीची 'छहडाला' हि जैन सिध्दांताची अमूल्य रत्न आहेत. पण ठोडरमंलजी, पण दौलतरामजी पण सदासुखजी, पण बुधजनजी, पण ज्ञानतरायजी, पण जयचंदजी, इ. अनेक जैन्य विव्वानांनी आपापल्या काळच्या प्रचलित हिंदी भाषेत गद्य पद्य किंवा दोन्ही प्रकारची रचना केलेली आहे. विनंती, पूजापाठ, स्त्रोत्र, धार्मिक भजने, पुष्कळ असून पद्य साहित्यात अनेक पुराणे व चरित्रहि लिहिलेले आहे.

हिंदी जैन साहित्यांची एक अशी विशेषता आहे की, त्यांत शांत रसाचा प्रवाह सर्वत्र दृष्टोत्पत्तीस येतो. सस्कृत व प्राकृत जैन ग्रंथाकारांप्रमाणेच हिंदी जैन ग्रंथकारांचेहि असेच देय राहिले आहे की मनुष्यांने संसारीक विषयांपासून विन्मूक होऊन आत्मतत्वास त्याने ओळखावे व आपला विश्वास करावा. हा देय बिंदू समोर ठेवूनच सर्वानी आपापले ग्रंथ रचना केलेली आहे. हिंदी जैन साहित्यात नव्हे तर हिंदी साहित्यात कवीर्वर्य बनारसीदासजीची 'आत्मकथा' ही एक अपूर्व कलाकृती मानली गेली आहे. त्यांचे 'नाटक समयसार' हाहि अध्यात्मावरील अभृतपूर्व असा ग्रंथ आहे.

श्वेतांबर साहित्य पाटीलपूत्र येथील परिषेद जे अंग विज्ञान संकलित केले ते सुधा कांलातराने अस्ताव्यस्त झाले. तेंव्हा वीर्यनिर्वानाच्या ६ व्या शतकात आर्य स्कंधील यांच्या अध्यक्षतेखाली मदुरेला एक सभा झाली. व त्यात पुनह एकदा शिल्लक राहिलेल्या अंग साहित्यास सुव्ययस्थित रूप दिले गेले. यास 'माथुरी वाचना असे म्हणतात' यानंतर पुनह वीरनिर्वाणाच्या १० व्या शतकात वल्लवी नगरीत (काटेवाड) येथे देवर्दिंगणी शहाक्षमाश्रवण यांच्या अच्छतेक्षेत्रेखाली अनकी एक सभा झाली. यात पूनह ११ अंगाचे संकलन झाले. १२ व्या अंगाचा तर अगोदरच लोभ झालेला होता. आतापर्यंत स्मरण शक्तीचा आधारतेच अंगसाहित्याचे पठणपाठण चाल असे. परंतु आता वीरनिर्वाण संवत १९८० (इ.स.४५३) च्या सुमारास ते ज्ञान ग्रंथरूपात ग्रंथीतरूपात आले. सध्याच्या जैन आगमणाच्या अवस्थेचे श्रेय मूख्यतह संपादक देवर्दिंगणी यांच्याकडे झाते. त्यांनी यांचे निरनिराळे अध्यय केले व जे भाग त्रूटीत, ते आपल्या बुद्धीनुसार संकलीत केले. डॉ जेकोपीच्या म्हणण्याप्रमाणे गणीनंतरही या जैन आंगमात बरेचसे फेरपार झाले आहे.

श्वेतांबर संप्रादयांचे सपूर्ण जैनागम सहा विभागात विभागले आहे. १. अकराअंगे-आचारअंग, सूत्रपृतांग, रथानांग, समवायअंग, भगवती, ज्ञाताधर्मकथा, उपासकदशा, अनुत्तरहूपपाठिक, प्रश्नव्याकरण व विपाकसूत्र २. बारा उपांग -अहुपपातिक, राजप्रश्न, जीवाभिगम, प्रज्ञावण, जंभूद्वीप प्रज्ञपती, चंद्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति, निरयाबली, कल्पावतंस, पुष्टिक, पुष्टचूलिक व वहिदशा, ३. दहाप्रकीनके- चथूः-शरण, आदुरप्रत्याख्याण, भक्त सस्तार, तंदूलवचारीक चंद्रवेदक, -----

१ समयसुंदरगणींनी आपल्या सामाचारी शतकांत पुढील लिहिले आहे.

" श्रीदेवधिंगणिक्षमाश्रमणेन श्रीवीराद् अशीत्याधिक-नवशत-(९८०) वर्षे जातेन व्वादशवर्षीयदुर्भिक्षवशात् बहुतरसाधू व्यापत्ती बहुश्रुतवितच्छित्तो च जातायाँ.. भव्यलोकोपकाराय श्रुतभक्तये च श्रीसंघाग्रहात् मृतावशिष्टतदाकालीनसर्वसाधून् वल्लभ्यामाकार्य तन्मुखाद् मिच्छिन्नावशिष्टान् न्यूनाधिकान् त्रुटिताऽत्रुटितान् आगमालापकान् अनुक्रमेण स्वमत्या संकलय्य पुस्तकारुढाः कृताः । ततो मूलतो गणधरभाषितानामापि तथसंकलनानन्तरं सर्वेषामपि आगमानाँ कर्ता श्रीदेवधिंगणिक्षमाश्रमण एव जातः ॥"

अर्थ:- श्री. देवधिंगणी क्षमाश्रमणांनी वी. नि. सं. ९८० मध्ये १२ वर्षाच्या दुष्काळामुळे पुष्कळसे साधू मेल्यानंतर व बहुभाग श्रुताचा लोप झाल्यावर भव्य जीवांच्या उधारासाठी शास्त्रभक्तीने प्रेरित संघाच्या आग्रहाने बाकी शिल्लक राहिलेल्या सर्व साधूना वल्लभी नगरांमध्ये बोलावून त्यांच्या तोंडून शिल्लक राहिलेल्या कमी जास्त अगर त्रुटित अत्रुटित आगमांच्या वाक्यांचे आपल्या बुद्धीप्रमाणे सर्व शास्त्रे असूनहि यांनी संकलन केल्यामुळे श्री देवधिंगणीक्षमाश्रमण यांना सर्व आगमांचे कर्ता मानलें जाते. (समयसुंदरमणींचे सामाचारी शतक.)

देवेंद्रस्तव, गणिविद्या, महाप्रत्याख्यान व वीरस्तव. ४ सहा छेदसूत्रे निशीथ, महानिशीथ, व्यवहार, दशाश्रृतस्कंध, बृहत्कल्प व पंचकल्प. ५ दोनसूत्रे- नंदीसूत्र व अनुयोगद्वार, ६ चार मूलसूत्रे- उत्तराध्ययन, आवश्यक, दशवैकालिक व पिंडनिर्युक्ति. हे ४५ ग्रंथ आगम म्हणविल जातात. यांची भाषा आर्ष प्राकृत आहे. यांत

आचार, ब्रत, जैनतत्त्व, ज्योतिष, भूगोल इ. विविध विषयांचे वर्णन आहे. दिगंबर संप्रदायाच्या साहित्यांत अंग व अंगबाह्य ग्रंथांची नांवे व त्यांत वर्णिलेल्या विषयांचा उल्लेख मिळतो. परंतु त्यांत उपांगादि भेद नाहीत. श्वेतांबर संप्रदायांत चद्रप्रज्ञपित ; सूर्यप्रज्ञपिति, जंबूद्धीप्रज्ञपिति यांना उपांग मानले आहे. परंतु दिगंबर साहित्यांत केलेली आहे. त्याचप्रमाणे दश-वैकालिक उत्तराध्ययन कल्पव्यवहार व निशीथ नामक ग्रंथाना अंगबाह्य म्हटलेले आहे.

श्वेतांबर परंपरेप्रमाणे देवधिर्दिग्णीनंतर जिनभद्र गणी क्षमाश्रमण नांवाचे एक विशिष्ट आचार्य झाले. त्यांचे 'विशेषावश्यक भाष्य' हा एक उच्च कोटीचा ग्रंथ आहे. त्यांत तर्कपूर्ण रीतीने. ज्ञानाची सुंदर चर्चा केली आहे. तत्वार्थसूत्रावर एक भाष्यहि आहे. त्यास कांही विव्दान् स्वोपज्ञ मानतात. यावर आचार्य सिध्दसेन गणी यांची तत्वार्थभाष्य ही एक विस्तृत टीका आहे. आगमिक साहित्यावरहि अनेक टीका उपलब्ध आहेत. नवांगवृत्तिकार श्री. अभयदेवसूरी यांनी ९ आगमावर संस्कृत भाषेत सुंदर टीका केली आहे. यादृष्टीने मल्लधारि हेचंद्रांचे नांवहि उल्लेखनीय आहे. त्यांनीहि आगमिक साहित्यावर विव्दात्तापूर्ण टीका लिहिल्या आहेत. विषेशावश्यक भाष्यावर रचलेली त्यांची टीका फारच सुंदर आहे.

श्वेतांबर संप्रदायांत कर्म विषयक साहित्यहि बरेचसें आहे. यांत 'कर्मप्रकृति', पंचसंग्रह', 'प्राचीन व नवीन कर्मग्रंथ' उल्लेखनीय आहेत. १३ व्या शतकांत श्री. देवेंद्रसूरींनी नवीन कर्मग्रंथांची रचना स्वोपज्ञ टीकेच्या आधारे केली. यांत कर्मसाहित्याची विपुल सामुग्री संकलिक आहे. न्याय विषयक साहित्यांत सिध्दसेन दिवाकरांचा न्यायावतार जैनन्यायाचा आद्यग्रंथ मानला जातो. यांचे 'सन्मातितर्क प्रकरण' हा एक महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. यांत आगमिक मान्यता तर्काच्या कसोटीवर घासण्याचा प्रयत्न केला आहे. या ग्रंथावर अभयदेवसूरींची महत्वपूर्ण टीका आहे. या संप्रदायांत हरिभद्रसूरी नांवाचे एक प्रख्यात विव्दान् झाले. असे म्हणतात की यांनी १४०० प्रकरण ग्रंथ रचले होते. यांच्या उपलब्ध ग्रंथात 'अनेकान्तवाद प्रवेश' अनेकांत जयपताका' व शास्त्रवार्तासमुच्चय हीं नांवे उल्लेखनीय आहेत. तत्वार्थसूत्रावरहि यांनी टीका लिहिली आहे. वादिरदेवसूरींचे 'प्रमाणनयत्तत्वालोकालंकार व त्याची

'स्वोपज्ञ वृत्ति' , 'स्याव्दाद रत्नाकर' आणि आचार्य हेमचंद्रांची 'प्रमाणमीमांसा' व मलिलषेणसुरींची 'स्याव्दाद मंजरी' ही न्यायशास्त्रांतील सुंदर ग्रंथरत्ने आहेत. १७ व्या शतकांत आचार्य यशोविजय एक कुशल नैयायिक झाले. त्यांनी विद्यानंदीच्या अष्टसहस्रीवर एक टिप्पणी लिहिली आहे व नयोपदेश, नयामृत-तरंगिणी, तर्कपरिभाषा इ. अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. जैनधर्माच्या सिध्दांतावर यांनी नव्या दृष्टिकोनाने विचार केला आहे. व नव्यन्यायाच्या शैलीनेहि ग्रंथ लिहिले आहेत.

पुराणसहित्यांत विमलसूरींचे 'पउमचरिय' (पद्मचरित्र) हें एक प्राकृत काव्य आहे. हें अति प्राचीन आहे. यांत रामचंद्रांची कथा आहे. 'वसुदेव हिण्डी हेहि एक प्राकृत भाषेंतील पुराण आहे. या प्राचीन पुराणांत महाभारताची कथा आहे. आचार्य हेमचंद्रांचे 'त्रिसष्टीशलाकापुरषचरित्' हेहि उल्लेखनीय आहे. इतरहि अनेक ग्रंथ आहेत.

काव्यांत हेमचंद्रांचे 'दयाश्रयमहाकाव्य' अभयदेवांचे 'जयंतविजय' मुनिचंद्रांचे 'शांतिनाथ चरित' ही चांगली काव्ये आहेत. गद्यकाव्यांत धनपाल कवीचा 'तिलकमंजरी' हा एक सुंदर आख्यायिका ग्रंथ आहे. नाटकांत रामचंद्रसूरींचे 'नलविलास', 'सत्य हरिश्चंद्र' 'राघवाभ्युदय', 'निर्भयव्यायोग' इ. उल्लेखनीय आहेत. यांत चौलक्य राजा वीरधवलाने हमीर नांवाच्या यवनास पिटाळल्याचें वर्ण आहे.

लाक्षणिक ग्रंथांत आचार्य हेमचंद्रांचे 'काव्यानुशासन' प्रेक्षणीय उतरले आहे. जैनवाड्यमय कथासाहित्यांचे भांडार आहे. उद्योतनसूरींचे 'कुवलयमाला' हरिभद्रांचे 'समराङ्गच्यकहा' व पादलिप्तांचे 'तरंगवक्कहा' अतिप्रसिद्ध आहेत. कुवलयमाला हे प्राकृत साहित्यांतील एक अमूल्य रत्न आहे. प्राकृत भाषेच्या अभ्यासकास हें फार उपयोगी आहे. याप्रमाणे आचार्य सिध्दर्षि यांचे 'उपमितिभवप्रपंचकथा' हा भारतीय साहित्यांतील प्रथमश्रेणीचा रूपक-ग्रंथ मानला जातो.

व्याकरणांत आचार्य हेमचंद्रांचे 'सिध्दहेमव्याकरण' हें फारच प्रसिद्ध आहे. याच्या आठव्या अध्यायांत प्राकृत व्याकरण असून यापेक्षा दुसरा चांगला व्याकरण ग्रंथ प्राकृतांत आज उपलब्ध नाही. कोषांतहि हेमचंद्रांचे 'अभिधानचिंतामणि', 'अनेकार्थसंग्रह', 'देशनाममाला', 'निघटशोङ्ग', 'अभिधानर राजेंद्र' व 'पाङ्ग्र राजेंद्र' हे अपूर्व कोष-ग्रंथ आहेत.

प्रबंधांत चंद्रप्रभसूरींचे 'प्रभावकचरित', मेरुतुंगांचे 'प्रबंधचिंतामणि', राजशेखरांचे 'प्रबंधकोष व जिनप्रभसूरींचे 'विविध तीर्थकल्प' महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहेत. इतरहि अनेक विषयांवर अनेक प्रकारचे साहित्य उपलब्ध आहे. अपभ्रंश भाषेंहि सहित्य पुष्कळ आहे ज्यामध्ये धनपाल रचित भविष्यदत्तकहा प्रसिद्ध आहे व स्तोत्र साहित्याहि भरपूर आहे.

श्वेतांबर संप्रदायांचे अनुयायी अधिक प्रमाणांत गुजराथेंच आहेत. त्यामुळे गुजराथी भाषेंत पुष्कळ साहित्य लिहिलें आहे. त्याचा परिचय 'जैन गुर्जर कविओ' या ग्रंथात सविस्तर दिला आहे.

विदेशी भाषांतहि जैनसाहित्य उपलब्ध आहे. जर्मन विव्दान् ख, हर्मन याकोबी यांनी कित्येक ग्रंथाचे संपादन केलें आहे. त्यांची कप्लसूत्राची प्रस्तावना । व 'Sacred Books of East' नांवा च्या ग्रंथमालेंतून प्रकाशित झालेल्या जैनसूत्रांची प्रस्तावना वाचनीय आहे. जर्मन विव्दन् प्रा.ग्लेजनप यांचे 'जैनिझम्' हेंहि चांगले आहे. ख. वीरचंद्र राघचंद्र गांधी यांनरी अमेरिकंत शिकागो शहारांत झालेल्या सर्वधर्म-संमेलनांत जें भाषण केलें, ते ' कर्मतितर्क' वगैरेंचाहि इंग्रंजी अनुवाद झालेला आहे. बॅ, जे, एल् , जैनी व बॅ, चंपतराय यांनी या बाबतींत उल्लेखनीय सेवा केली आहे. भाषा व भावावरील प्रभुत्व कोतुकास्पद आहे.

उपसंहार:- पुष्कळसे जैनसाहित्य प्रकाशित होऊं लागलें आहे व नवीन धर्तीने त्यांचे संपादनहि होत आहे. प्राचीन जैन साहित्यांचे तुलनात्मक व ऐतिहासिक विवेचन करण्याची प्रथाहि रुढ झाली आहे. याचें श्रेय सर्वश्री पं नाथुराम प्रेमी, पं. जुगलकिशोर मुख्तार, पं, सुखलाल, मुनि जिनविजय इ. जैन विव्दानांना आहे. या दृष्टीने प्रेमीजीचें 'जैनसाहित्य व इतिहास' मुख्तारजींची ' पुरातन वाक्यसूचीं ची प्रस्तावना व 'समंतभद्र' हे ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. 'षट्खंडागम' 'कषायपाहुड' व 'समंतभद्र' हें ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. 'षट्खंडागम' 'कषायपाहुड' व 'न्याय कुमुदचंद्रांची' हिंदी प्रस्तावना तुलनात्मक व ऐतिहासिक दृष्टसाठी अध्ययन करण्यायोग्य आहे. जिज्ञासूनी त्यांचे अध्ययन करावें. तसेच संशोधकासाठीहि जैनसाहित्यांत विपुल अध्ययन सामुग्री आहे.

कांही प्रसिद्ध जैनाचार्य.

भगवान् महावीरानंतर असे अनेक प्रसिद्ध आचार्य व ग्रंथकार झाले की ज्यांनी आपल्या सदाचार व सद्विचारांनी केवळ जैनधर्मीयांनाच उपकृत केलें असे नव्हे, तर आपल्या अमर लेखणीने भारतीय वाडययहि त्यांनी समृद्ध बनविलें आहे. अशांपैकी कांही प्रसिद्ध आचार्यांचा व ग्रंथकारांचा परिचय पुढे संक्षेपाने दिलेला आहे.

गोतम गणधर:- (इ.इ. पूर्वी ५५७) हे भगवान् महावीरांचे प्रधान (शिष्य) होते, यांचे मूळ नांव 'इंद्रभूति' असून जातीने हे वेदपारंगत ब्राह्मण निघेना. तेव्हा इंद्रास चिंता इ ाली. त्याचें कारण ओळखून ते इंद्रभूतीजवळ गेले व युक्तिप्रयुक्तीनें त्यांना त्यांनी समोवशरणांत आणले. तेथे येतांच त्यांच्या मनांतील सर्व विकार व संशय दूर होऊन इंद्रभूतीने दीक्षा घेतली ते भगवंताचे प्रधान गणधर बनले. भगतंतांचा उपदेश ऐकून व समजून घेऊन त्यांनी व्वादशांग श्रुताची रचना केली. आश्विन ॥ ३० ला प्रातःकाळी भ. महावीरांचे जेव्हा निर्वाण झाले त्याचवेळी गौतम स्वामीनी केवलज्ञानाची प्राप्ति इ ाली व त्यानंतर १२ वर्षांनी यांनाहि निर्वाणस्पद प्राप्त झाले.

भद्रबाहू:- (इ.स.पू. ३२५) हे अंतिम श्रुतकेवली होत. यांच्यावेळी मगधांत १२ वर्षे भयंकर पडला, तेव्हा साधूंच्या मोठ्या संघाबरोबर त्यांनी दक्षिणेकडे विहार केला. प्रसिद्ध मौर्यसम्राट चंद्रगुप्त हेहि आपल्या पुत्रावर राज्यभार सोपवून यांच्याबरोबर दक्षिणेकडे गेले. तिकडे म्हैसून प्रांतातील श्रवणबेळगोळा या ठिकाणी आपला अंतसमय जवळ आलेला ओळखून भद्रबाहू तेथेच थांबले ; व बाकी संघाला विहार करण्यास अनुज्ञा दिली. सेवेसाठी चंद्रगुप्ताहि त्यांच्या बरोबर तेथेच राहिले. तेथील चंद्रगिरी पर्वतावर एका गुहेंत भद्रबाहू स्वमीचा देहोत्सर्ग झाला. ही गुंफा 'भद्रबाहू गुंफा' नांवानें प्रसिद्ध आहे व तेथे त्यांच्या चरणपादुकाहि आहेत. त्यांची तेथे पूजा होते. यांचेवेळी संघभेदाचे बीजारोपण होऊन त्यानंतर श्वतांबर व दिगंबरांची निरनिराळी आचार्यापरंपरा सुरु झाली. पुढे कांही प्रमुख दिगंबर आचार्यांचा परिचय देण्यांत येत आहे.

धरसेनाचार्य :- (वि.सं, दुसरे शतक)- अंग व पूर्वीचे हे एकदेश ज्ञाते होते हे सौराष्ट्र देशांतील गिरनार पर्वताच्या गुंफेत ध्यान करीत असत. आपल्या पश्चात् श्रुतज्ञानाचा लोप होईल या चिंतेने त्यांनी महिमा नगरीच्या मुनीसंमेलनास पत्र दिले व तेथून दोन मुनी त्यांच्याजवळ आले. त्यांच्या बुद्धीची परीक्षा करून त्यांनी त्यांना सिध्दांताचे शिक्षण दिले.

पुष्पदंत व भूतबलिः- हे दोन्ही मुनी आचार्य धरसेनांजवळ आलेले होते.. आषाढ शु॥ ११ स अध्ययन पुरें होतांच धरसेनाचार्यांनी त्यांना निरोप दिला. नंतर हे दोन्ही शिष्य तेथून अंकलेश्वर येथे आले व तेथेच त्यांनी चातुर्मास केला. पुष्पदंत मुनी पुढे अंकलेश्वराहून बनवास येथे गेले तेथे त्यांनी जिनपालितांना दीक्षा दिली. तसेच बीसदी सूत्रांची रचना करून त्यांना शिकविले व भूतबलि जवळ पाठविले. भूतबलीनी पुष्पदंतांचे आयुष्य थोडेसे शिल्लक राहिलेले ओळखून पुढील ग्रंथरचना केली. याप्रमाणे पुष्पदंत व भूतबलींनी 'षट्खंडागम' नामक सिध्दांत ग्रंथ लिहिले. आणि हे षट्खंडागम लिपिबद्ध करून ज्येष्ठ शु॥ ५ स त्यांची शास्त्रपूजा केली. ही तिथि जैनांत श्रुतपंचमी या नांवाने प्रसिध्द झाली.

गुणधरः- (वि.सं. दुसरे शतक)- हेहि आचार्य साधाराणतः याच काळी झाले. ते 'इ आनप्रवाद' नामक ५ व्या पूर्वीतील दहाव्या वस्तु अधिकारांतर्गत 'कषायपाहुड' रूपी श्रुतसागरांत पारंगत होते. श्रुताचा विनाश होऊं नये म्हणून कषायपाहुड नांवाचा महत्वपूर्ण सिध्दांत-ग्रंथ प्राकृत गाथेंचे त्यांनी रचला.

कुंदकुंदाचार्यः- (वि.स.दुसरे शतक)-कुंदकुंदाचार्य हे जैनधर्मातील अत्यंत प्रभावी आचार्य झाले. यांच्या संबंधी अशी कथा प्रसिध्द आहे की, विदेह क्षेत्रांत सीमंधर स्वामीच्या चरणाजवळ जाऊन त्यांची दिव्यध्वनी ऐकण्याचें सौभाग्य यांना प्राप्त झाले. यांचे पहिले नांव पद्मनंदी असें होते. कौडकुंदपूर येथील रहिवासी असल्यामुळे ते कोंडकुंदाचार्य या नांवानेहि ओळखले जात व त्याचेंच कर्णमधुर रूपांतर कुंदकुंदाचार्य असें झाले. यांचे 'प्रवचनसार', पंचास्तिकाय' व 'समयसार' नांवाचे ग्रंथ अपिप्रसिध्द असून ती 'नाटकत्रयी' या नांवाने ओळखली जाते. याशिवायहि त्यांनी अनेक 'प्राभृतां' ची रचना केली आहे. पैकी आठ प्राभृत उपलब्ध आहेत. बोधप्राभृतांच्या शेवटच्या एका

गाथेंत त्यांनी आपण श्रुतकेवली भद्रबाहूंचे शिष्य असल्याचे सांगितले आहे. श्रवणबेळगोळा येथील शिलालेखांतहि यांची बरीच कीर्ति गाईलेली आहे.

उमास्वामी:- (वि.स. तिसरे शतक) हे आचार्य कुंदकुंदांचे शिष्य होते. यांनी जैनसिध्दांत संस्कृत सूत्रांत निबध्द करून तत्वार्थसूत्र नामक ग्रंथाची रचना केली. यांना 'गृधपिच्छाचार्य' असेहि म्हणतात. श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख नं. १०८ मध्ये असा उल्लेख आहे की कुंदकुंदाचार्याच्या पवित्र वंशांत सर्व पदार्थाचे ज्ञाते श्री. उमास्वामी मुनी झाले. ते मुनीश्रेष्ठ होते. त्यांनी जिनदेवप्रणीत सर्व शास्त्रांचा अर्थ सूत्ररूपाने निबध्द केला. ते प्राणीमात्रांच्या रक्षणांत अति सावधान होते. एकेवेळी जवळ पिंची नसल्यामुळे गृधांच्या पंखांची पिसे पिंची रूपाने त्यांनी अपयोगांत आणली, तेव्हापासून त्यांनी गृधपिच्छाचार्य म्हणण्यांत येऊ लागले. साधरणतः दिगंबर जैनमुनी जीवरक्षेसाठी मोरांच्या पंखांची पिंची जवळ बाळगतात.

संमतभद्राचार्य:- (वि.सं. तिसरे चवथें शतक) जैन समाजांतील प्रभावी आचार्यांत स्वामी समंतभद्राचार्यांचे स्थान अत्यंत श्रेष्ठ आहे. त्यांना जैनशासनाचे प्रणेते व भावी तीर्थकर मानलेले आहे. अकलंक देवांनी अष्टशतींत, विद्यानंदांनी अश्टसहस्रीत, जिनसेनाचार्यांनी आदिपुराणांत, जिसेनसूरींनी हरिवंशपुराणांत, वादीराजसूरींनी न्याविनिश्चय विवरण व पार्श्वनाथ चरित्रांत, वीरनंदींनी चंद्रप्रभ चरित्रांत, हस्तिमल्लांनी विक्रांतकौरव नाटकांत व दुसऱ्या अनेक ग्रंथकारांनीहि आपापल्या ग्रंथग्रांभी यांचे अति आदरपूर्वक स्मरण करून यांना नमस्कार केला आहे. मुनी जीवनांत यांना भरमक रोग झाला होता. तो दूर करण्यासाठी त्यांनी कांची किंवा काशी येथील राजकीय शिवालयांत पुजान्याचें काम पत्करले व तेथील देवार्पित नैवेद्य भक्षण करून आपला रोग दूर केला जेव्हा ही गोष्ट इतरांना समजली, तेव्हा स्वयंभू स्तोत्राची रचना करून जैनशासनाचे महत्व जगास प्रत्यक्ष पटवून दिलें. यांचे 'आप्तमीमांसा' , 'बृहत्स्वयंभू', 'युक्त्यनुशासन', 'जिनस्तुति शतक' व 'रत्नकरंड' हे ग्रंथ उपलब्ध असून जीवसिध्दि इ. कांही ग्रंथ अनुपलब्ध आहेत. हे प्रखर तार्किक व कुशल वादी होते. यांनी अनेक देशांत फिरुन विपक्षीयांना शास्त्रर्थान जिंकले.

सिध्दसेनः- (वि. स. पांचवे शतक) आचर्य उमास्वामी प्रमाणेच सिध्दसेनांनाहि दोन्ही संप्रदायांत मान्यता मिळालेली आहे. दिगंबर संप्रदायातील दोन्ही जिनसेनाचार्यांनी फारच आदराने यांचे स्मरण केले आहे. यांच्या सुकृति भ. ऋषभदेवाच्या सूक्तीसारख्याच असल्याचे सांगितले आहे. प्रतिबादीरूपी हत्तीच्या सूहासमोर हे विकल्परूप नस्त्रयुक्त सिंहासारखे समजले गेले आहेत. श्वेताबंर संप्रदायांत त्यांना 'दिवाकर' हें विशेषण लावले जाते. यांचा 'सन्मातितक' ग्रंथ अतिप्रसिध्द व लोकमान्य आहे व प्राकृत गाथेंत लिहिलेला आहे. इतर न्यायावतार व व्वार्विशतिका हे ग्रंथ संस्कृतमध्ये लिहिले आहेत. हे सर्व ग्रंथ गंभीर असून खोल तत्वचर्चेनी परिपूर्ण आहेत. प्रसिध्द इतिहासज्ञ पं. जुगलकिशोर मुख्तार यांनी आपल्या अनेकांताच्या सन्मति सिध्दसेनकांकांत (९-११) खोल अध्ययन व संशोधन करून असें सिध्द केले आहे की, या सर्व कृति एकाच सिध्दसेनांच्या नसून सिध्दसेन नांवांचे अनेक विव्दान झालेले आहेत.

देवनंदी:- (इ.स. पांचवे शतक) श्रवणबेळगोळा येथील शिलालेखनं. ४० (६४) मध्ये असें लिहिले आहे की, यांचे पहिले नांव 'देवनंदी' होते. पण बुध्दीच्या तीव्रतेमुळे त्यांना 'जिनेंद्रब्रध्दी' हि म्हणत.. व देवांनी यांच्या चरणांची पूजा केली, यावरुन यांचें नांव 'पूज्यपाद' असेंहि आहे. संक्षेपतः 'देव' असेंहि नांव होते. आचार्य जिनसेनांनी आदिपुराणांत व वादीराजसूरींनी पार्श्वनाथचरित्रांत या संक्षिप्त नांवानेच यांचे स्मरण केले आहे. महाकवि धनंजयांनी आपलय नाममालेंत पूज्यपादांचे व्याकरण 'अपश्चिम रत्नत्रय' यापैकी संबोधिलें आहे. यांचे 'जैनेद्र व्याकरण' जैनांचे पहिले संस्कृत व्याकरण आहे. यांची सूत्र व संज्ञा संक्षिप्त आहेत. 'मुग्धबोध' चे कर्ता पं. गोपदेवांनी आठ वैद्याकरणांत जैनेद्रकर्त्त्याचाहि उल्लेख केला आहे.. याशिवाय यांचे 'सर्वार्थसिध्दि' , 'समाधितंत्र' , 'इष्टोदेश' व 'दशभक्ति' (संस्कृत) हे चार उपलब्ध ग्रंथ आहेत. त्यांनी आपल्या व्याकरणावर आहेत. गंगवंशीय राजा दुर्विनीत हे यांचे शिष्य होते. यांचा काल इ.स. ४८२ ते ५१२ पर्यंत मानला जातो. पात्रकेसरिः- (इ.स. सहावे शतक) यांना पात्रस्वामी असेंहि म्हणतात. यांनी बौद्धांच्या त्रैरूप्य हेतुवादाचे खंडन करण्यासाठी त्रिलक्षणकदर्थन नांवाचे शास्त्रच लिहिले पण ते अनुपलब्ध मताची

आलोचना रक्षितानी आपल्या तत्वसंग्रहांत पात्रस्वामीच्या मताची आलोचना करतांना कांही कारिका पर्वपक्षाच्या रूपाने लिहिल्या आहेत. त्यांचा खालील श्लोक अतिप्रसिद्ध आहे.

अन्यथनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथनुपपन्नत्वं यत्र तत्र किम् ॥

वादिराजसूरी व अनंतवीर्यानी लिहिलें आहे की, बौद्धांच्या त्रिक्षणाचे खंडन करण्यासाठी पद्मावती देवींनी भ. सीमंधर स्वामीच्या समोवशरणांत जाऊन त्यांच्या गणधरांच्या प्रसादाने हा श्लोक तयार करून पात्रकेसरींना दिला होता. श्रवणबेळगोळा येथील शिलालेख ५४ मध्येहि असा उल्लेख आहे.

अकलंक:- (इ.स. ६२० ते ६८०) यांनी जैन न्यायास चांगले स्वरूप दिले. हें प्रकांड पंडित धुरंधर शास्त्रार्थी व उत्कृष्ट विचारक होते. जैन न्यायास यांनी जें रुप दिलें, त्यावरच पुढच्या जैन ग्रंथकारांनी आपली मदार ठेवली. बौद्धांबरोबर यांचा खूप संघर्ष झाला. स्वामी समंतभद्रांचे हे योग्य उत्ताराधिकारी समजले जातात. यांनी त्यांच्या आप्तमीमांसेवर 'अष्टशती' नांवाचे भाष्य लिहिले. यांचे जीवन व परिचय यांची माहिती 'न्यायकुमुदचंद्रा' च्या प्रस्तावनेंत आहे. यांची भाषा गंभीर आहे. यांचे 'अष्टशती', प्रमाणसंग्रह, 'न्यायाविनिश्चय', 'लधीयस्त्रय' व 'तत्वार्थराजवार्तिक' हे ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत. व सिद्धिविनिश्चय हा प्रकाशित झालेला नाही.

विद्यानंदि :- (इ.स. ९ वें शतक) विद्यानंदि हे तत्कालिन अतिसमर्थ विद्वान् होत. यांनी अकलंकदेवांच्या अष्टशतीवर अष्टशहस्री नांवाचा महान् ग्रंथ लिहिला. तो समजून घेण्यासच चांगल्या चांगल्या विद्वानांना कष्टसहस्रीचा अनुभव येतो. हे सर्व दर्शन-शास्त्रांत चांगले पारंगत होते. यांनी 'अष्टसहस्री' , आप्तपरीक्षा, 'प्रमाणपरीक्षा' , पत्रपरीक्षा, तत्वार्थश्लाकवार्तिक' व 'युक्त्नुशासनटीका' हे ग्रंथ प्रौढ भाषेंत लिहिले आहेत.

माणिक्यनंदि :- (इ.स. ९ वें शतक) यांनी अकलंकदेवांच्या ग्रंथाचे खोल अध्ययन करून 'परीक्षामुख' नांवाचा सूत्रबध्द ग्रंथ लिहिला. त्यांत प्रमाण व प्रमाणाभासाचे संक्षिप्त स्पष्ट पण सरस वर्णन आहे.

अनन्तवीर्य :- (इ. स. ७९० ते ८२५) हे सिध्दांत ग्रंथ 'षट्खंडागम' व कषायपाहुड' यांचे मर्मज्ञ होते. पहिल्या ग्रंथावर यांनी ६२००० श्लोक प्रमाण प्राकृत संस्कृत मिश्रित धवल नांवाची टीका लिहिली व कषायपाहुडावर २०,००० श्लोक प्रमाण टीका लिहून हे स्वर्गवासी झाले. या टीका जैनसिध्दांतावरील गहनचर्चेने परिपूर्ण आहेत. धवलाच्या प्रस्तावनेंत ते वैयाकरणांचे अधिपति. तार्किक चक्रवर्ती व प्रवादीरूपी हत्तींना सिंहासारखे असल्याचे सांगितले आहे.

जिनसेन :- (इ. स. ८०० ते ८८०) हे वरीसेनांचे शिष्य होते. आपले गुरु स्वर्गवासी झाल्यानंतर यांनी आपल्या गुरुंची 'जयधवल ही टीका पुरी केली. यांनी स्वतःस 'अविद्कर्ण' असे लिहिले आहे. त्यावरुन असे दिसून येतें की यांनी बालतयांतच दीक्षा घेतली. हे मोठे कवि होते, यांनी आपल्या तारुण्यावस्थेतच कालिदासाच्या मेधदूताला अंतर्भूत करून पार्श्वभ्युदय नांवाचे सुंदर काव्य रचलेले आहे. मेघदूनांत जितके श्लोक आहेत त्यांतील प्रत्येकाच्या शेवटचे चरण व इतर चरणांपैकी एक एक किंवा दोन दोन घेऊन आपल्या शेलाकांत समाविष्ट करून यांनी आपली काव्यरचना केली आहे. महापुराण हाहि यांचा एक ग्रंथ आहे. यांत त्रेसष्ठ शलाका पुरुषांचे चरित्र लिहिण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. परंतु मध्येच स्वर्गवास झाल्यावर त्यांचे शिष्य गुणभद्राचार्य यांनी हा ग्रंथ पूर्ण केला. राजा अमोघवर्ष हा यांचा शिष्य असून राजा यांना पुष्कळसा मान देत असे.

प्रभाचंद्र (इ.स. ११ वें शतक)- हे एक बहुश्रुत दार्शनिक विद्वान हाते. सर्व दर्शनांतील बहुतेक सर्व चांगल्या मौलिक ग्रंथाचा यांनी अभ्यास केला होता, ही गोष्ट त्यांनी लिहिलेल्या 'न्यायकुमुदचंद्र' व 'प्रमेयकमलमार्तड' नांवाच्या दार्शनिक ग्रंथाच्या अवलोकनावरुन स्पष्ट होते. यांतील पहिल्या ग्रंथात आचार्य माणिक्यनंदीच्या परीक्षामुख ग्रंथावर भाष्य आहे. श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख नं. ४० (६४) मध्ये

यांनी शाकटायन व्याकरणावर एक विस्तृत न्यास ग्रंथहि लिहिला आहे. त्याचा कांही भाग उपलब्ध आहे. यांच्या गुरुचे नांव पद्मानंदी सैधान्तिक होते.

वादिराजः- (इ .स .११ वैं शतक) वादिराजा हे तार्किक असूनहि उच्चकोटीचे कवि होते. यांना षट्कर्कषमण्मुख, स्याद्वाद-विद्यापति व जगदेकमल्लवादी अशा उपधी होत्या. नगर तालुक्यांतील शिलालेख नं. ३९ मध्ये लिहिलें आहे की, ते सभेत अकलंक, प्रतिपादनांत धर्मकीर्ति, बोलण्यात बृहस्पति व न्यायशास्त्रांत अक्षपाद होते. यांनी अकलंक देवांच्या न्यायविनिश्चयावर २०,००० श्लोकप्रमाण केलेलें भाष्य विव्दतापूर्ण आहे. शके १४७ (इ.स. १०२५) मध्ये यांनी पार्श्वनाथ चरित्र लिहिले आहे. ते अत्यंत सरस व प्रौढ आहे. इतरहि बरेचसे ग्रंथ व स्तोत्र यांनी लिहिले आहेत. यांच्या गुरुचे नांव 'मतिसागर' होते.

हा कांही प्रसिद्ध जैनाचार्याचा परिचय झाला . आता कांही श्वेतांबर जैनाचार्याचा परिचय दिला जात आहे. त्यांपैकी दोन्ही संप्रदायांत मान्यता असलेल्या उमास्वामी व सिद्धसेन ह्यांचा परिचय वर आला आहेच.

निर्युक्तिसार भद्रबाहुः- भद्रबाहु नांवाचे दोन आचार्य झाले आहेत. हे दुसरे भद्रबाहु विक्रमाच्या ६ व्या शतकांत झाले. हे जातीने ब्राह्मण व प्रसिद्ध ज्योतिषी बराहमिहिर यांचे बंधु होते. यांनी आगमावर निर्युक्तींची रचना केली व इतरहि अनेक ग्रंथ लिहिले.

मल्लवादीः- हे अति तार्किक होते. आचार्य हेमचंद्रांनी आपल्या व्याकणांत लिहिलें आहे की सर्व तार्किक मल्लवादीनंतरच उदयास आले ; यांनी लिहिलेलें नयचक्र अति महत्वपूर्ण असून त्याचें पूर्ण नांव व्वादशार नयचक्र' हे आहे. मूळग्रंथ उपलब्ध नाही. परंतु सिंह क्षमाश्रमांनी त्यावर केलेली टीका मिळते. आचार्य असा यांचा गौरव केला आहे. त्यावरुन विक्रमाच्या ८ व्या शतकाच्या अगोदर ते झाले असावेत.

जिनभद्रगणि:- (इ .स . ६ वैं व ७ वैं शतक) जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण एक अत्यंत समर्थ व आममकुशल विद्वान होतें. 'विशेषावश्यक' नांवाचा यांचा एक महत्वपूर्ण भाष्य ग्रंथ आहे. त्यावरुनच 'भाष्यकार' नांवाने यांची प्रसिद्धि झाली.

या ग्रंथात यांनी सिध्दसेनांच्या विचारांचे खंडनहि केलेले आहे. 'विशेषणवती' इ. दुसरेहि अनेक ग्रंथ यांनी लिहिले आहेत. हे उत्कृष्ट व्याख्याते असल्याचे आचार्य हेमचंद्रांनी लिहिले आहे.

हरिभद्रः- (इ.स. ७००-७५०) हे श्वतांबर संप्रदायांतील अत्यंतमान्य विद्वान् होऊन गेले. यांनी संस्कृत व प्राकृतांत अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांपैकी अनेकान्तवाद प्रवेश, अनेकान्तजयपताका, ललितविस्तरा, षड्दर्शनसमुच्चय व समराइच्चकहा अति प्रसिध्द आहेत. आपल्या प्रकरण ग्रंथात यांनी तत्कालीन साधूंची खरी आलोचनाहि केली आहे.

अभयदेवः- (इ . स. ११ वैं शतक) हे प्रद्युम्नसूरींचे शिष्य. यांनी सिध्दसेनांच्या सन्मतितर्कावर अत्यंत विद्वत्तापूर्ण टीका लिहिली असून या टीकेत शेकडो दार्शनिक ग्रंथाचा सारांश खच्चून भरलेला आहे. दिगंबर परंपरेत अकलंक देव, विद्यानंदि व प्रभाचंद्र यांना जे स्थान आहे, तेंच श्वेताबंर परंपरेत मल्लवादी, हरिभद्र व अभयदेव सूरि यांचे स्थान आहे. हे सहाहि विद्वान्, दार्शनिक क्षेत्रातील दैदीप्यमान मान तारे होत.

हेमचंद्रः- (१३ वैं शतक) विद्वान् मंडळीत आचार्य हेमचंद्राचें स्थान अति उच्च आहे. गुर्जर नरेश सिध्दराज जयसिंह हे यांचे चांगले भक्त होते. त्यांच्या नांवावरच यांनी आपले 'सिध्दहैमव्याकरण' लिहिले त्याचा एक अध्याय 'प्राकृत व्याकरण' हा आहे. हे अतिप्रसिध्द आहेत. आचार्याचा जन्म संवत् ११४५ मध्ये झाला. ९ वर्षांचे असतांनाच यांनी दीक्षा घेतली व संवत् ११६२ मध्ये यांना आचार्यपद मिळाले. संवत् १२२९ मध्ये यांचा स्वर्गवास झाला. न्याय, व्याकरण, काव्य, कोश इ. सर्व विषयावर यांनी उभ्दुत ग्रंथ लिहिले आहेत. जयसिंहाचे उत्तराधिकारी राजा कुमारपाल हे यांचे शिष्य होते.

यशोविजय :- (इ . स . १८ वैं शतक)- आचार्य हेमचंद्रानंतर श्वेतांबर परंपरेत यशोविजयासारखा दुसरा सर्वशास्त्रपारंगत विद्वान् झाला नाही. यांनी काशीत अध्ययन केले होते हे नव्यन्यायाचे नुसते विद्वानेच नव्हते, तर त्या शैलीत कित्येक ग्रंथाची यांनी रचनाहि केली. यांचे जैनतक्रभाषा, ज्ञानविंदू, नयरहस्य, नयप्रदीप इ.

ग्रंथ अध्ययन करण्यासारखे आहेत. यांची विचारसरणी अति विव्दात्तापूर्ण व समतोल होती.

प्रकरण ५ वैं.

प्राचीन जैनकला व पुरातत्व.

(प्राचीन ऐतिहासिक सामुग्री)

जैन-मान्यतेप्रमाणे या अवसर्पिणी कालाचा न्हास होत होत जेव्हा भोगभूमीचें स्थान कर्मभूमीने घेतलें त्यावेळी भ. ऋषभदेवांनी जनतेच्या योगक्षेमासाठी पुरुषांच्या बहात्तर काला व स्त्रियांचे चौसष्ट गुण सांगितलें. जैन अंगसाहित्याच्या १३ व्या पर्वात त्याचें सविस्तर वर्णन होतें. परंतु तें आता नष्ट झाले आहे. यावरुन असें दिसून येतें की, सुरवातीस कलेचा फार विस्तृत अर्थ होता. त्यांत जीवतिर्वाहापासून ते जीवनोध्दारापर्यंतचे सर्व प्रयत्न समाविष्ट होते. म्हटलेंच आहे की,

कला बहत्तर पुरुषकी, तामें दो सरदार ।

एक जीवकी जीतिका, एक जीव-उध्दार ॥

जैनधर्माचें मुख्य लक्ष्य जीवनविकासाकडे आहे. जीवनविकासासाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांच्या विकासाचें नांवच जैनधर्म असें जर मानलें, तर तें अनुचित होणार नाही. 'सत्य शिंवं सुंदर' म्हणजें जें सत्य आहे, कल्याणकारी आहे, सुंदर आहे ती कला. ही कलेची अलीकडील परिभाषा जैनकलेस बरोबर लागूं पडते. कारण जैनधर्माशी संबंध अशा चित्रकला, मूर्तिकला व स्थापत्यकला या सर्व कला

सौदर्यबरोबरच कल्याणकारी असून सत्याचेहि त्या दर्शन घडवितात, त्यांचा परिचय संक्षेपाने पुढे देत आहेत.

चित्रकला

सरगुजा राज्यांतील लक्ष्मणपुरीपासून १२ मैलांवर 'रामगिरी पहाड आहे. तेथे 'जोगीमरा' गुंफा आहे. या गुंफेच्या चौकटीवर अत्यंत सुंदर अशी चित्रे कोरलेली आहेत. ती ऐतिहासिक दृष्टीने प्राचीन असून जैनधर्माशी संबंधित आहेत. परंतु संरक्षणाच्या अभावी त्यांची स्थिति फारच खराब झालेला आहे. पुढकोटै राज्यांत राजधानी पासून ९ मैलावर एक जैन गुंफा-मंदिर आहे. तें सितनवासल नांवाने प्रसिद्ध आहे. त्यांचे प्राकृत रूप 'सिद्धण्णवास' हे आहे. याचा अर्थ सिद्धांचा निवास असा होतो. याच्या भितीवर 'पूर्वपल्लव राज्यांच्या शैलीची चित्रे आहे. ही तामीळ संस्कृति व साहित्याचे महान् रक्षक प्रसिद्ध कलाकार राजा पहिला महेंद्र वर्मा (सन् ६००-६२५) यांनी बनविली आहेत. ही अतिसुंदर असून सर्वात प्राचीन जैनचित्रे आहेत. यांमध्ये कांहीच श्यांका नाही की, अजिंठा येथील सर्वोकृष्ट चित्रांबरोबर सितनवासल येथील चित्रांची तुलना करणे अन्यायाचे होईल. परंतु या चित्रांचे भारतीय चित्रकलेच्या इतिहासांत महत्वाचें स्थान आहे. यांची रचनाशैली अजिंठ्याच्या भिंतीवरील चित्राशी बरचशी मिळतीजुळती आहे. येथे सध्या भिंती व छतांवरील कांही दोनचार चित्रेंच फक्त चांगल्या स्थितींत शिल्लक राहिला आहेत. या चित्रांची विशेषता अशी आहे की, अगीदी थोड्या परंतु स्थिर व खोल रेषांनी अत्यंत सुंदर आकृती अशा कलात्मकतेने काढल्या आहेत की, त्या जणूं जिवंत वाटतात. गुफेत समोवशरणाची सुंदर रचना चितारली आहे व ती सर्व गुंफा कमलांनी सुशोभित इ ालेली आहे. खांबावर नर्तकीचीं चित्रे आहेत. ओवरीमध्ये छतावर मध्यभागी पुष्करणी काढली आहे व पाण्यांत पशुपक्षी जलक्रीडा करीत असलेले दाखविले आहेत. उजव्या बाजून तीन मनुष्याकृतीची चित्रे आकर्षक व सुंदर आहेत. गुफेत पद्मासनावर

ध्यानमुद्रेंत असलेल्या पुरषा इतक्या उंचीच्या पांच तीर्थकरांच्या मूर्ती आहेत. वास्तविक पल्लवकालीन हीं चित्रे भारतीय विद्वानांच्या अभ्यासाचा विषय आहेत.

यानंतरची जैनधर्माशी संबंधित चित्रकलेची उदाहरणे १०-११ व्या शतकापासून तो २५ व्या शतकापर्यंत मिळतात. विद्वानांचे असें मत आहे की, मध्यकालीन (युगीन) चित्रकलेचे जे अवशेष सांपडतात. ते या जैनभांडारामुळेच. कारण या काळांत साधारणत: १००० वर्षेपर्यंत जैनधर्माचा प्रभाव भारतवर्षात एका मोठ्या भागांत बराच पसरलेला होता. आणि दुसरी गोष्ट अशी की, मोठ्या प्रमाणांत जैनांनी धार्मिक ग्रंथ ताडपत्रीवर लिहिले व चित्रित केले होते. वी. सं ११५७ मध्ये चित्रित केलेली निशीथचूर्णीची प्रत आज उपलब्ध आहे. ही जैनाश्रित कलेची अतिप्राचीन प्रत होय. १५ व्या शतकाच्या अगोदर ज्या कांही कलात्मक चित्रकृत पाहावयास मिळतात त्या केवळ जैनग्रंथांतच सांपडतात.

आतापर्यंत जे प्राचीन जैनसाहित्य उपलब्ध आहे. त्याचा बहुभाग ताडपत्रावर लिहिलेला आढळतो. म्हणून भारतीय चित्रकलेचा विकास ताडपत्रवरहि बराच झाला आहे. मुनी जिनविजयजी लिहितात की 'चित्रकलेचा इतिहास व अध्ययनाच्या दृष्टीने ताडपत्राची हीं सचित्र पुस्तके अत्यंत मौल्यवान् व आकर्षक वस्तु आहेत.'

मद्रास गव्हर्नमेंटच्या म्युझियमतर्फे 'Tirupatti Kunram.' नांवाचा श्री. टी. एन्. रामचंद्रन् यांनी लिहिलेला एक मौल्यवानर ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे. यांतील चित्रांवरुन दक्षिण भारतांतील जैनचित्रकलेच्या पद्धतीचे स्वरूप चांगले लक्षांत येतें. त्यापैकी अधिक चित्रे भ. ऋषभदेव व महावीरांच्या जीवन घटनांवर प्रकाश टाकतात. त्यावरुन त्यावेळचे पोषाख, नृत्यकला, इ. ची चांगली माहिती मिळते.

ताडपत्री सुरक्षित राहाव्यात म्हणून लाकडी फळ्यांत उपयोग केला जात असे. म्हणून त्यावरहि जैन चित्रकलेचे सुंदर नमुने पाहावयास मिळतात. जैन चित्रकलेच्या बाबतींत चित्रकलेचे मान्यवर विद्वान् श्री. एम्, सी, मेहता असें लिहितात की, 'जैनचित्रांत एक प्रकारची निर्मलता, स्फूर्ति व गतिवेग आहे. या चित्रांची परंपरा अंजिठा, वेरुळ, बाघ व सितनवासलाच्या भिंती-चित्रांची आहे. समकालीन संस्कृतीच्या अध्ययनाने या चित्रापासून पुष्कळशी ज्ञानवृद्धि होते. विशेषत: पोषाख व

सामान्यपणे उपयोगांत येणाऱ्या निरनिराळ्या वस्तू इ. बाबी चांगल्या रीतीने लक्षांत येतात. ' (भारतीय चित्रकला पृ. ३३.)

मूर्तिकला

जैनधर्म हा निवृत्तिप्रधान धर्म आहे. म्हणून सुरवातीपासून आजपर्यंत त्यांच्या मूर्ति-रचनेंत साधरणतः एक प्रकारचेंच दर्शन होते.इ. स. च्या सुरवातीस कुशान राज्यकाळच्या ज्या जैनप्रतिमा उपलब्ध आहेत, त्यांत व त्यानंतर शेकडों वर्षांनी बनविलेल्या जैन मूर्तीत बाह्य दृष्टीने फार थेडेसेंच अंतर आहे. प्रतिमेचें लाक्षणिक अंग जवळ जवळ २००० वर्षपर्यंत एकाच स्वरूपांत कायम राहिलेले आहे. पद्मासन किंवा खड्गासनस्थ मूर्तीत बराचसा काळ निघून गेल्यानंतरहि त्यांत विशेष्ज फरक आढळून येत नाही. जैनतीर्थकरांच्या मूर्ती विरक्त, शांत व प्रसन्न असतात. त्यामध्ये मनुष्याच्या मनांतील विकारांना अजिबात थारा असत नाही. मूर्तीच्या मुखचर्येवरुनच ही जिनप्रतिमा आहे हे ताबडतोब ओळखलें जाऊ शकतें. खड्गासनावरील मूर्तीच्या तोंडावरहि प्रसन्नता झळकत असून दोन्ही हात गुडघ्यापर्यंत आलेले असतात. ती ध्यानमग्न उभी पुरुषाकार दिसतें. बसलेल्या प्रतिमा ध्यानमुद्रेत पद्मासनावरविराजमान असतात. दोन्ही हांत मांडीवरसरळ ठेवलेले असतात. चोवीसहि तीर्थकरांच्या प्रतिमांच्या स्वरूपांत कसलाच व्यक्तिभेद नसल्यामुळे त्यांच्या आसनावर निरनिरळीर चित्रे काढलेली असतात. त्यावरुन कोणत्या तीर्थकरांची प्रतिमा आहे हें ओळखलें जाऊ शकतें. दिगंबर व श्वेतांबर मूर्तीमधील भेद व त्यांच्या कारणांची चर्चा या पुस्तकांती संघभेद या प्रकरणांत केलेली आहे.

मध्यकालीन जैनमूर्तिवर बौद्धप्रथेप्रमाणे कपाळावर ऊर्णा (केसांचा विशिष्ट गोल आकार) डोक्यावर उष्णीष व छातीवर श्रीवत्स अशी चिन्हंहि काढली जाऊ लागली. परंतु त्यांच्या मूळ रचना व स्वरूपांत कांही फरक पडला नाही.

अलिकडे सर्वात प्राचीन जैनमूर्ति पाटण्याच्या लोहिनीपूर या ठिकणी मिळाली आहे. ही निश्चितपणे मौर्यकालीन असून, ती पाटना म्युझियममध्ये ठेवली आहे. याचे

पॅलिश चमकदार व अजूनहि जसेच्या तसेच कायम आहे. लाहोर, मथूरा, लखनौ, प्रयाग इ. ठिकाणच्या स्युझियममध्ये अनेक जैनमूर्तीं पाहावयास मिळतात. त्यापैकी कांही गुप्तकालीन आहेत. श्री. वासुदेव उपाध्याय लिहितात. मथुरेंतहि २४ वे तीर्थकर वर्धमान महावीर यांची मूर्ति मिळाली असून, ती कुमारगुप्ताच्या काळी तयार झाली होती, वास्तविक मथुरेंत जैन मूर्तिकेलेच्या दृष्टीने पुष्कळसें काम झालें आहे. श्री. रायकृष्णदास आपल्या 'भारतीयमूर्तिकला' ग्रंथात लिहितात की मथुरेंच्या शुंगकालीन कला मुख्यतःया जैन संप्रदायाच्या आहेत.

खंडगिरी व उदयगिरी येथे इ. स. पूर्वी १८८ ते ३० पर्यंतच्या शुंगकालीन मूर्ति शिल्पकलेंतील अद्भूत चातुर्य प्रकट करतात. तेथे या वेळच्या कोरलेल्या जवळजवळ १०० जैन गुंफा असून त्यांत मूर्तिशिल्पहि आहे. दक्षिण भारताच्या अलगामलै नामक स्थानी खोदलेल्या जैनमूर्ति उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्यांचा काळा इ. स. पू. ३००-२०० च्या आसपास सांगितला जातो. या मूर्ति सौम्यरवरुप असून द्रवीडियन कलांमध्ये अति सुंदर म्हणून मानल्या जातात. श्रवणबेळगोळा येथील प्रसिद्ध जैनमूर्ति संसारांतील अद्भूत वस्तूपैकी एक गणली जाते. ती आपल्या अनुपम सौदर्याने व अद्भूत शांतीने प्रत्येक व्यक्तीचें मन आपल्याकडे आकृष्ट करून घेते. जैनमूर्तिकलेची ही एक जगास अनुपम देणगी आहे.

स्थापत्यकला

तीर्थकरांच्या साध्या प्रतिमांचे निवासस्थान सुशोभित ठेवण्यांत जैनाश्रित कलांनी कांही बाकी ठेवलेले नाही. भारतवर्षाच्या चारहि कानाकोपन्यांत जैनमंदिरांच्या अद्वितीय इमारती आजहि उभ्या आहेत. म्हैसूर राज्याच्या हसन जिल्ह्यांत वेलूर येथील जैनमंदिरे मध्यकालीन जैनवैभवाची साक्ष देतात. गुजराथाच्या अबू मंदिरांतील स्थापत्यकला ही इतकी सुंदर आहे की, ती सारखी पाहातच रहावेवे वाटते.

विंध्य प्रांतातील छतरपूर राज्यांत 'खजुराहो' या स्थळी ९ ते ११ व्या शतकापर्यंत अतिसुंदर देवालये बनलेली आहेत आणि काळ्या पाषाणाच्या खंडित अखंडित जैनप्रतिमा जागोजागी पाहावयास मिळतात. बहुधा बुंदेलखंडातून आणलेल्या

जैनमूर्तींचा चांगला संग्रह अलाहाबाद येथील म्युनिसिपल् संग्रहालयांत पाहावयास मिळतो. एकेवेळी बुंदेलखंड जैन-पुरातत्वाचें व कलेचें माहेरघर होते. त्याने शिल्पकारांना यथेच्छ द्रव्य देऊन जैन कलाकृती निर्माण केल्या. त्यांची पूर्ण कल्पना खजुराहा व देवगड येथील यात्रा करूनच येऊ शकते. शैलीचा तो एकमेव स्तंभ होय. त्याची उंची ८० फूट असून खालपासून त शिखरापर्यंत त्यावर सुंदर नक्षी काढलेली आहे व सजावट केलेली आहे. यावर लिहिलेल्या लेखावरुन ह्यांचा काळ १९६ इ. स. हा आहे. हा स्तंभ तीर्थकर आदिनाथाशी संबंधित आहे. यावर त्यांच्या शेकडो मूर्ति कोरलेल्या आहेत. ग्वाल्हेरच्या पहाडावर जैन प्राचीन कलेची उल्लेखनीय सापुणी आहे. पहाडाच्या जैन प्राचीन कलेची उल्लेखनीय सामुग्री आहे. पहाडाच्या चारहि बाजूने आहेत. फ्रेंच कलातज्ज्ञ ज्यूरीनो आहे की, 'विशेषतः स्थापत्यकलेच्या क्षेत्रांत जैनांनी इतकी पूर्णता प्राप्त केली आहे की, कचितच कोणी त्यांची बरोबरी करू शकेल ! '

जैन स्थापत्यकलेचे सर्वात प्राचीन अवशेष ओरिसाच्या दक्षिण भागांकडील उदयगिरी व खंडगिरी पर्वतांतील तसेच जुनागडच्या गिरनार पर्वतांतील गुफेत मिळतात. उदयगिरी व खंडगिरीच्या गुफांबाबत मि. फर्ग्युसनांचे असें म्हणणे आहे की, त्यांची विचित्रता व प्राचीनता तसेच त्या ठिकाणी आढळणाऱ्या मूर्तीचे आकार प्रकार यामुळे त्यांचे विशेष महत्व आहे. उदयगिरीची हाथीगुफा ही खारवेलांच्या शिलालेखामुळे अतिप्रसिद्ध झाली आहे. व स्थापत्यकलेच्या दृष्टीने राणीगुफा व गणेश गुफा उल्लेखनीय आहेत. त्यामध्ये जैनस्थापत्यकलेमध्ये भ. पाश्वनाथांचा जीवन वृत्तांत अतिकौशल्याने कोरलेला आहे. कलेच्या दृष्टीने मथुरेचा आयागपट, बोडनस्तूप व तोरण हे उल्लेखनीय आहेत. जैनस्थापत्यकलेंचे कांहीसों अलीकडील उदाहरण अबू इ. स्थानीं व राणा कुंभाच्या स्थानींहि अतिसुंदरें जैनमंदिर आहेत. त्यांतील एक १० व्या ११ व्या शतकांतील असून खजुराहा येथील मंदिराप्रमाणेच तें अतिसुंदर आहे. मि. फर्ग्युसनांचे म्हणणे असें आहे की, 'राजपुतान्यांत जैन कमी रहिल्यामुळे त्यांच्या मंदिराची दुरवस्था झाली आहे. परंतु भारतीय कलेच्या उपासकांना (प्रेमी जनांना) ते फारच उपयुक्त ठरतील.

जैनांच्या स्थापत्यकलेने गुजराथचीहि शोभा वाढविली आहे. हें सर्वाना मान्य आहे की, सर्व जैनकला व स्थापत्य जिवंत राहिले नसते तर मुस्लीम कलेने हिंदूकला दूषित झाली असती. मि. फिर्युसन यांनी स्थापत्यावर एक ग्रंथ लिहिला असून त्यांत ते लिहितात, बाराव्या शतकाचें ब्राह्मण धर्मीय मंदिर आहे, ते गुजराथेंतील जैनांकडून घेतलेल्या शैलीचे उदाहरण आहे. राणकपूर येथील जैनमंदिरांतील अनेक खांबावरील कला पाहून कला-मर्मज्ञ आश्चर्यमुग्ध होतात. दक्षिणेंत जेथे बौद्धधर्माच्या स्थापत्यांची पुष्कळशीं उदाहरणे आजहि उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी वेरुळ येथील इंद्रसभा व जगन्नाथसभा ह्या प्रमुख आहेत. साधरणतः यांचे खोदकाम चालुक्यांची बदामी शाखा किंवा राष्ट्रकूटांच्या आश्रयाखाली झाले असावें. कारण बदामी येथेहि याच प्रकारची एक जैनगुंफा आहे. ती सातव्या शतकांतील समजात्या जाते.

दक्षिणेंत जैनमंदिरे व मूर्ति पुष्कळशा प्रमाणांत आहेत. श्रवणबेळगोळा (म्हैसूर) येथे गोमडुस्वामींची प्रसिद्ध जैनमूर्ति आहे. ती स्थापत्यकलेच्या दृष्टीने अपूर्व आहे. तेथे उनरेक जैनमंदिरे आहेत. ती द्रवीडियन शैलीची आहेत. परंतु त्यांची शैली दक्षिण भारतीय प्रवीडियन शैलीशहि मिळत नाही किंवा उत्तर भारतीय पद्धतीशी जुळती नाही. मुडबिंद्री येथील मंदिरांत लांकडी कामाचा अधिक उपयोग केला असून त्यावरील नक्षीकाम प्रेक्षणीय आहे. सारांश, भारतवर्षाचा कचितच असा एकादा भाग असेल की, प्राचीन जैनकलेचे अवशेष तेथे सांपडणार नाहीत. आज जेथे जैनांची वस्ती नाही अशा ठिकाणीहि जैनकलेचे सुंदर नमुने आढळतात. त्यामुळे प्रसिद्ध चित्रकार रविशंकर रावळ हे आपल्या 'अंधकार युगीन भारता' त (पृ . ९५-९६) वर म्हणतात की, 'भारतीय कलेचा हा कलेचा महान् आश्रयदाता, उध्दारक व संरक्षक असल्याचे दिसून येते. '

स्व. के. पी. जायस्वाल यांनी जैनधर्मसंबंधित वास्तुकलेबाबत एक चुकीची गोष्ट सांगितली आहे. जैन व बौद्धमंदिरावर अप्सरांच्या मूर्तीबाबत ते म्हणतात, "आता प्रश्न असा उपस्थित होतो की, बौद्ध व जैनांनी या अप्सरा कोठून मिळाल्या ? xxx यावर त्या त्यांनी सनातन हिंदू (वैदिक) इमारतींवरून उचलल्या असाव्यात, असें माझें उत्तर आहे ! "

भारतीय कलांचे अशा तळेने सांप्रदायिक विभाजन करण्याबाबत मि. व्युहलर यांचें मत उल्लेखनीय आहे. त्यांनी मथुरा येथील प्राचीन कलेचा अभ्यास करून पुढील प्रमाणे आपले मत निश्चित केले आहे. 'मथुरा येथील संशोधनावरून मला असा धडा मिळाला आहे की, भारतीय कला सांप्रदायिक नाही. बौद्ध, जैन व ब्राह्मण धर्मांनी आपापल्या वेळच्या व देशाच्या कलांचा उपयोग केलेला आहे. कलेच्या क्षेत्रांत त्यांनी प्रतीके व रुढी आणि रीति हे एकाच प्रवाहांतून घेतलेले आहेत. हे सर्व धार्मिक व कलात्मक तत्वांच्या रूपाने जैन, बौद्ध व सनातनी हिंदू या सर्वांनाच सारख्या रीतीने लागू आहे ! या मताचीच पुष्टि मि. विन्सेंट स्मिथ् यांनी आपल्या 'दि जैन स्तूप अँड अदर अँटीकिटीज् ऑफ् ' यांत केली आहे.

याप्रमाणे प्राचीन मंदिरे मूर्ती, शिलालेख, गुंफा व ताम्रपत्र इ. रूपाने आजहि जैन-प्राचीन कला इतस्तः दिसून येतात. त्यापैकी बरेचसे पुरावे काळाच्या प्रवाहांत नष्ट झाले आहेत व कांहीसे नष्टहि केले गेलेत . मि. फर्ग्युसन यांचे म्हणणे आहे की 'बारा खांबाच्या घुमटांची जैनांत बरीच चाल रुढ झालेली दिसते. अशा प्रकारचा एक घुमट भेलसा येथील समाधींत आढळतो व तो प्राय: चवथ्या शतकांतील आहे. दुसरा बाघ येथील महान् गुंफेत आढळतो. तो ६ व ७ व्याशतकांतील आहे. अशा प्रकारचे घुमट संशोधन केल्यास आणखीहि पुष्कळ सांपडतील. परंतु अशा प्रकारच्या घुमटांचे पातळ व सुंदर खांब मुसलमानांनी आपल्या कामांत उपयोगांत आणले. मि. फर्ग्युसन आपल्या Histroy of Indian and Eastern Architecture. P.२०९. वर लिहितात की, अजमेर, दिल्ली, कनोज, धार व अहमदाबार येथील विशाल मणिदी जैन मंदिरांच्याच पुनः तयार केल्या आहेत. गुजराथ येथील प्रसिद्ध सोमनाथ मंदिर कोणास माहीत नाही ? इ. स. १०२५ मध्ये महमद गङ्गनीने हें फोडलें या मंदिराची शैली गिरनार पर्वतावर असलेल्या श्री. नेमीनाथांच्या जैनमंदिराशी मिळती जुळती आहे. मि. फर्ग्युसनचे म्हणणे असें आहे की, 'जेव्हा मुसलमानांनी या मंदिरावर आक्रमण केले तेव्हा हें 'सोमेश्वर मंदिर' नांवाने ओळखलें जात होते. सोमेश्वर म्हणजे शिव. जर हें मंदिरे शिवाचे होतें तर तेथे शिवलिंग अवश्य प्रतिष्ठित असावयास पाहिजे होतें. परंतु मुस्लिम इतिहास लेखकांचे म्हणणे असे की, मूर्तीस डोकें, हात,

पाय व पोट होतें. अशा स्थितींत ही मूर्ति शिवलिंग नसून विष्णूची किंवा कोण्या तरी जैन तीर्थकरांची असावी, पण त्यावेळी गुजराथेंत वैष्णव धर्माची नांव निशाणीहि नव्हती. तसेच मुसलमानानंतर त्या मंदिराचा जीर्णोव्दार राजा भीमदेव, सिध्दराज व कुमारपालांनी करविला. हे सर्व जैन होते. यावरुन फर्ग्यूसन यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, सोमनाथाचें मंदिर हें जैनमंदिर होतें.

कलेप्रमाणेच 'पुरातत्व या शब्दाचाहि अर्थ अति व्यापक आहे. इतिहास वगैरे तयार करण्यांत ज्या सांधनांची आवश्यकता असते, ते सर्व 'पुरातत्व' यामध्ये गर्भित आहेत. म्हणून प्राचीन मंदिरे, 'मूर्ति गुंफा व स्तंभ याप्रमाणेच प्राचीन शिलालेख व शास्त्रे यांचाहि समावेश पुरातत्वांत होऊं शकेल.

श्रवणबेळगोळा (म्हैसूर) येथे पुष्कळसे शिलालेख कोरलेले आहेत. म्हैसूर पुरातत्व विभागाचे तत्कालीन अधिकारी लुईस राईस यांनी श्रवणबेळगोळाच्या १४४ शिलालेखांचा संग्रह प्रकाशित केला होता. यांच्या प्रस्तावनेत त्यांनी या लेखांच्या ऐतिहासिक महत्वाकडे विव्दानांचे लक्ष वेधले आहे. चंद्रगुप्त मौर्य आणि भद्रबाहू यांच्या पारस्परिक (आपसातील) संबंधाचे विवेचन करून, त्यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, सग्राट चंद्रगुप्तमौर्यांनी भद्रबाहूपासून जिनदीक्षा घेतली होती. व त्याप्रमाणेच शिलालेख नं. १ मध्ये त्यांचे स्मारक आहे. संग्रहाची दुसरी आवृत्ति राववहादूर आर् . नरसिंहाचार्य यांनी प्रकाशित केली. त्यांत त्यांनी ५०० शिलालेख संग्रहित केले व प्रस्तावनेत त्यांच्या ऐतिहासिक महत्वतेचे विवेचन केले आहे. परंतु हा संग्रह कानडी व रोमन लिपींत असल्यामुळे त्यांची एक आवृत्ति देवनागरी लिपींत प्रो. हिरालालजी व श्री. विजयमूर्ति यांच्याकडून श्री. नाथूराम प्रेमी यांनी संपादित करवून प्रकाशित केली आहे. त्याचप्रमाणे अबू , देवगड इ. ठिकाणीहि अनेक शिलालेख, ताम्रपत्र, ग्रंथप्रशस्ति, पुष्टिक, पट्टावली, गुर्वावली, राजवंशावली व ग्रंथ इ. रुपाने विपुल ऐतिहासिक सामुग्री उपलब्ध करून दिली आहे.

स्व . बॅ. के. पी. जायस्वाल यांनी आपल्या एका लेखांत लिहिलें आहे की, 'जैनामधील येथे २५०० वर्षाचा संवत् गणनेचा हिशेब सर्व हिंदुमात्रांत सर्वात चांगला (प्राचीन) आहे. यावरुन असें समजतें की, प्राचीन काळी ऐतिहासिक परिपाटीची

वर्षगणना आमच्या देशांत चालूं होती. जेव्हा ती इतर ठिकाणी लुप्त व नस्त झाली, तेव्हा ती केवळ जैनांतच राहिली जैनांच्या या गणनेच्या आधारावर पौराणिक व ऐतिहासिक अशा बुद्ध व महावीरांच्या काळापासून घडलेलय सर्व घटनांचा काल आम्ही निश्चित करूं शकलों. व त्यांचा मेळ चांगल्या रीतीने सर्व घटनांशी जमून आला. कित्येक ऐतिहासिक घटनांची माहिती जैनांच्या ऐतिहासिक लेख व पट्टावलींत मिळते. (जैन साहित्य संशोधन खंड १-पृ. २११).
